

SAOL OCH TIDENS FLYKT

SAOL

OCH TIDENS FLYKT

Några nedslag i ordlistans historia

red. *Martin Gellerstam*

NORSTEDTS

Detta verk är skyddat av lagen om upphovsrätt. Kopiering, utöver lärares rätt att kopiera för undervisningsbruk enligt Bonus Presskopias avtal, är förbjuden. Sådant avtal tecknas mellan upphovsrätsorganisationer och huvudman för utbildningsanordnare, t.ex. kommuner/universitet. För information om avtalet hänvisas till utbildningsanordnarens huvudman eller Bonus Presskopia.

Den som bryter mot lagen om upphovsrätt kan åtalas av allmän åklagare och dömas till böter eller fängelse i upp till två år samt bli skyldig att erlägga ersättning till upphovsman/rättsinnehavare.

N

© 2009, författarna och
Norstedts
www.norstedts.se
Omslag: Jens Magnusson

Första upplagan, första tryckningen
ISBN 978-91-1-302270-3
Tryckt hos WS Bookwell, Finland 2009

Norstedts ingår i Norstedts Förlagsgrupp AB,
grundad 1823

INNEHÅLL

Inledning	9
1. Vad är Svenska Akademiens ordlista?	11
<i>Martin Gellerstam</i>	
Rättskrivning	12
Populära föreställningar om SAOL	15
»Alla svenska ord finns i SAOL«	15
»SAOL förklarar vad ord betyder«	20
Kontakten med allmänheten	21
2. När ordboken blev en ordlista	31
<i>Bo Ralph</i>	
Svenska Akademiens tidiga språkarbete	33
Rydgovists Svenska Språkets lagar	40
SAOL:s första upplaga	42
Rättstavningsmötet 1869 och SAOL	48
3. SAOL i många upplagor	53
<i>Martin Gellerstam</i>	
Första upplagan	53
SAOL i tretton upplagor	55
Lånord som uppträder »i hyfsadt skick«	57
Efterdyningar till stavningsreformen	58
Språkbruket allt viktigare	61
Försiktighet med engelska lånord	66
Språkbruket speglat i elektroniska texter	67
Ordlistan i nya kläder	71
Trettonde upplagan: stor omsättning av ordförrådet	78

4. Ordförrådets förändring i SAOL	85
<i>Martin Gellerstam</i>	
Gamla ord och begrepp försvinner.....	85
Gamla ord ersätts av nya ord.....	87
Gamla ord får ny betydelse.....	89
Nya ord med ny betydelse.....	92
Ordförrådet som tidsspegel.....	96
5. Om lånordens anpassning till svenskan	105
<i>Martin Gellerstam</i>	
Anpassningen av de franska orden.....	106
SAOL och stavningen.....	111
Anpassningen av de engelska orden.....	114
Några speciella anpassningsproblem.....	114
Ersättningsord.....	118
6. Tre viktiga språkförändringar speglade i SAOL ...	119
<i>Sven-Göran Malmgren</i>	
<i>Från muren – ban till muren – den</i>	120
SAOL och stavningsreformen 1906.....	127
<i>Från vi fingo till vi fick</i>	131
7. Om ordböjning och SAOL Plus	139
<i>Sture Berg</i>	
Svensk morfologisk databas.....	140
SAOL Plus.....	147
'Sök i uppslagsord'.....	147
'Sök i böjningsformer'.....	150
'Sök i artikeltext'.....	152
'Hantera felstavningar'.....	153
'Korsords hjälp'.....	154
Något om framtiden.....	156
Hur använder man taggningsinformation?.....	160

8. Framsyn	167
<i>Sture Allén</i>	
Noter	175
Litteratur	179

INLEDNING

Svenska Akademiens ordlista, för många känd som SAOL, har när detta skrivs funnits i ca 135 år. Under den tiden har mycket hänt. Ordlistan har omnämnts i ett av Strindbergs brev, den har varit inbegripen i en hetsig stavningsdebatt kring förra sekelskiftet och haft invändningar mot svenskans senaste stavningsreform 1906, den har fått ta ställning till franska och engelska lånord och deras anpassning till svenskan, den har lagts i databaser och inte som tidigare förberetts på prydligt handskrivna papperslappar med textexempel, den har inte sällan av allmänheten blandats ihop med Akademiens stora historiska ordbok och den har så småningom kommit att bli ett rättesnöre för svensk stavning och ordböjning.

Ordlistan har bevittnat viktiga förändringar i svensk språkhistoria, upphört att hänvisa till *solen* som *bon* och *mån* som *han*, börjat stava *hvem* och *hvert* och *quinna* på ett nytt sätt och sett de plurala verbformerna slopas (*vi vilja* blir *vi vill*), liksom de flesta konjunktivformer («Ack huru gärna jag sute/ännu därute«).

Men ordlistan har också sett en förändring av det samhälle som speglas i ordförrådet: *bodbetjänter*, *fiskmånglare* och *badgummor* försvinner och får andra yrkesbeteckningar, *bicykeln* och *automobil* kommer med den nya tiden och *skolagan* avskaffas.

Bokens författare gör nedslag i olika tider och på olika språkliga områden under SAOL:s historia. De som har skrivit bidragen har varit knutna till arbetet med ordlistan, inom redaktionen eller inom språkkommittén på Svenska Akade-

mien. Alla är eller har varit verksamma vid Institutionen för svenska språket vid Göteborgs universitet, där SAOL:s redaktion numera är förlagd. För att nämna bidragen kronologiskt skriver Bo Ralph, medlem i Svenska Akademien, om ordlistans tillkomst; Martin Gellerstam, redaktör för de tre senaste upplagorna, skriver om vad SAOL är och inte är, om kontakten med allmänheten, om de många upplagorna, om ordförrådets förändring och om lånordens stavning; Sven-Göran Malmgren, chef för Lexikaliska institutet vid institutionen, tar upp tre viktiga språkliga förändringar som de speglas i SAOL; Sture Berg, biträdande redaktör för de två senaste upplagorna, skriver om ordböjning utifrån en böjningsdatabas baserad på SAOL; Sture Allén, medlem i Svenska Akademien och ordförande i dess språkkommitté, avslutar med utblickar på ordlistans framtid.

Ordlistans historia har tidigare behandlats i Ture Johansson & Gösta Mattsson, *Svenska Akademiens ordlista under 100 år* (1974) och i Sture Allén & Bengt Loman & Bengt Sigurd, *Svenska Akademien och svenska språket* (1986). Därutöver har ordlistans redaktörer i olika sammanhang presenterat de nya upplagorna. Den mest kända presentationen är skriven av Pelle Holm, *Nytt och gammalt i Svenska Akademiens ordlista* (1951).

När detta skrivs i mars 2009 har den senaste upplagan av ordlistan lagts ut på nätet där den är fritt tillgänglig på adressen <www.saol.se/ordlista> eller <www.svenskaakademien.se/ordlista>

Martin Gellerstam

1 Vad är Svenska Akademiens ordlista?

Martin Gellerstam

För många svenskar är Svenska Akademiens ordlista den lilla blå rättskrivningsordlistan där man kan se hur ord stavas, hur de böjs och kanske också om de överhuvudtaget »finns« i svenskan. Den lite mer erfarne användaren vet dock att ordlistan är en inofficiell norm för svensk stavning och ordböjning och att den för vissa ord också innehåller andra uppgifter som till exempel uttal och betydelse. En del svenskar är ibland inte riktigt säkra på skillnaden mellan denna rättskrivningsordlista och den stora historiska ordboken som också ges ut av Svenska Akademien och som heter Ordbok över svenska språket, i dagligt tal SAOB. Ordboken började publiceras 1893 och har nu hunnit till senare delen av bokstaven T. Ordlistan kom med sin första upplaga 1874 och har sedan dess kommit ut i tretton upplagor, den senaste 2006.¹

Sådana här rättstavningsordlistor finns inte i alla språk. Tittar man på den anglosaxiska traditionen så finns språkliga rekommendationer i allmänhet inbakade i vanliga definitionsordböcker. Detta kan bero på att engelskan har relativt lite ordböjning och saknar svenskans många sammansättningar där det kan råda tvivel om hur de ingående orden skall kopplas samman. Går man till tyskan som mer liknar svens-

kan när det gäller ordens böjning och sammansättning så hittar man också mycket riktigt rättskrivningsordlistor, tidigast utgivna av förlaget Duden på 1880-talet.

Mycket har hänt med svenska språket under SAOL:s utgivningstid, men till det yttre är ordlistan fortfarande igenkännbar, trots ökande ordförråd, fler uppgifter och en med tiden något förändrad form.

Rättskrivning

Rättskrivning eller ortografi är normen för hur man ska skriva ett visst språk. Denna ortografi är idag normalt en bestämd och nertecknad norm, den styrs av regler och är i många länder (t.ex. Danmark) en statlig angelägenhet². Rättskrivningsregler beskriver hur ett svenskt ord normalt ser ut, till exempel vilka möjligheter man har att i skrift återge ett visst ljud. Exempelvis fick man i skolan lära sig hur tje-ljudet kunde återges i skrift: med <k> i vissa fall, t.ex. *köra*, med <tj> i vissa fall, t.ex. *tjana*, med <ch> några få fall, t.ex. *chans*, med <kj> i sällsynta fall, t.ex. *kjol* och det från äldre skolundervisning välkända ordet *dalkjusa* 'liten trång dal'.

Men reglerna räcker inte för att veta hur alla ord i svenskan skall stavas, om man inte vill lägga in långa listor efter varje regel. Man vill kanske också veta hur många och vilka ord en viss regel omfattar. Det är till exempel så att tje-ljudet inte alls tillämpas i ord som *chaufför* trots att ordet inleds med <ch>. Det naturliga är att man har en bok som anger hur ett stort antal ord i svenskan stavas, det vill säga en rättskrivningsordbok. Reglerna för hur ord skall stavas i ett språk är i allmänhet mycket stabila och ändringar sker sedan länge endast genom noggrant planerade reformer. Svenskans senaste stavningsreform³ genomfördes 1906 då bland annat

<h> försvann i början av ord framför <v>, t.ex. *bvad, bvem, hvit* blev *vad, vem, vit*. Vi har nyligen kunnat följa en stavningsreform i Tyskland med all den uppståndelse som reformen har väckt i ett land där delstaterna har mycket att säga till om i sådana här frågor.

Rättskrivningsordboken är inte sällan den enda enspråkiga ordbok som språkanvändaren kommer i kontakt med. Man finner visserligen ofta samma stavningsuppgifter i större definitionsordböcker men rättskrivningsordböckerna har normalt ett större ordförråd och är mer lätthanterliga.

Huvuduppgiften för dessa ordböcker är inte att beskriva språket i allmänhet utan att föreskriva hur ord stavas. Dessutom knyts i många fall andra uppgifter till uppslagsordet, till exempel ordklass, genus och ordböjning, det vill säga uppgifter som hör till ordets yttre form. Däremot ges sällan utförliga uppgifter om ordens betydelse eller deras uppträdande i text, något som är definitionsordbokens huvuduppgift.

Rättskrivningsordböcker finns i de flesta länder men är inte överallt en statlig angelägenhet. Så är det dock i länder som till exempel Tyskland, Danmark, Frankrike, Polen, Ryssland och Tjeckien. Ett känt exempel är den tyska Duden som först publicerades 1880. På nästa sida följer ett utdrag ur denna första upplaga⁴.

Från början var Duden en rent ortografisk ordlista med mycket få övriga upplysningar, men redan i andra upplagan kommer nya uppgifter in i ordlistan som så småningom utvecklades till en mer allmänt inriktad ordbok. Utgivaren Konrad Duden insåg tidigt möjligheten att utnyttja den mycket spridda ortografiordboken till att även förmedla annan nyttig språklig information och därmed göra den än mer användbar.

Svenska Akademiens ordlista, som kom ut första gången strax före Dudens första upplaga, har inte utvecklats lika

Gefämne, das; -s	Geschoß, das; ..schosses, ..schosse	Geswaße, das; -s
gesamt	Geschret, das; -[e]s	Gespenst, das; -es, -er
Gesamtheit, die; -	Geschreibe, das; -s	Gespensterhaft
Gesandte, der; -n, -n	Geschreibsel, das; -s	gespenstlich; (der) gespenstliche
Gesandtschaft, die; -, -en	Geschützte, das; -s, -	Gesperre, das; -s
gesandtschaftlich	Geschütz, das; -es, -e	Gespiele, der; -n, -n
Gesang, der; -[e]s, ..sänge	Geschwader, das; -s, -	Gespinnst, das; -es, -e
Gesäß, das; -es, -e	.. = geschwänzt (langgeschwänzt zc.)	Gesponn, der u. das; ..spomes, ..spome
Gesause, das; -s	Geschwäs, das; -es, -e	Gespött, das; -[e]s; das Gespöttel; -s
Gesäusel, das; -s	geschwätzig	Gespräch, das; -[e]s, -e
Gesäufel, das; -s	geschweige; zu geschweigen	Gesprächig
Geschäft, das; -[e]s, -e	Geschwelge, das; -s	Gesprenge, das; -s, -
geschäftig	geschwind	Gesprengelt
geschäftlich	Geschwindigkeit, die; -	Gespreiß, das; -s
Geschaukel, das; -s	Geschwirr, das; -[e]s	Gesprudel, das; -s
geschehen; geschieht; geschah, conj.	Geschwister, pl.	Gespreß, das; -s, -
geschehe; geschehen	Geschwisterkind, das; -[e]s, -er	Gestalt, die; -, -en; bergestalt; eichegestalt; soldegestalt
gescheide f. gescheit	geschwisterlich	gestalten
[gescheidt f. gescheit	Geschworne, der; -n, -n; ein	.. = gestaltig (vielgestaltig zc.)
gescheit	Geschworne, zwei Geschworne	Gestaltung, die; -, -en
Geshenk, das; -[e]s, -e	Geschwulst, die; -, ..schwülste	Gestammel, das; -s
[gescheut f. gescheit	Geschwür, das; -[e]s, -e	Gestampfe, das; -s
Geshichte, die; -, -n	geschwört	geständig
geschichtlich	Gesell[e], der; ..sellen, ..sellen	Geständnis, das; ..nisses, ..nisse
Geshick, das; -[e]s, -e	gesellen	Gestänge, das; -s, -
Geshichtlichheit, die; -, -en	gesellig	Gestank, der; -[e]s
geshicht	Gesellschaft, die; -, -en	Gestante
Geshichte, das; -s, -	Gesellschaftler, der; -s, -	gestanten
Geshichte, das; -s	gesellschaftlich	Gestattung, die; -
Geshimpfe, das; -s	Gesent, das; -[e]s, -e	Gestände, das; -s, -
Geshirr, das; -[e]s, -e	Gesetz, das; -es, -n	Geste, die; -, -n
Geshlecht, das; -[e]s, -er	Gesetzgebung, die; -, -en	gesteh[e]n; vgl. fiesh[e]n
u. -e	gesetzlich	Gestein, das; -[e]s, -e
.. = geschlechtig (getrenntgeschlechtig zc.)	gesetzt; gesehenfalls u. gesehen	Gestell, das; -[e]s, -e
geschlechtlich	fräu[e]s	gestern; gestern abend; vortern; ehigestern
Geshlender, das; -s	Gesetze, das; -s	gesternt
Geshlepp, das; -s	Geshicht, das; -[e]s, -er u. (Ercheinungen) -e	gestierelt
Geshliffenheit, die; -	gesiebert	gestielt
Geshlinge, das; -s	Geshmäs, das; ..simjes, ..simje	Gestimulation, die; -, -en
Geshluchze, das; -s	Geshinde, das; -s, -	gestikulieren
Geshmadt, der; -[e]s, -e	Geshindel, das; -s	Geshirn, das; -[e]s, -e
shmäde	gesinnt; übelgesinnt, gleichgesinnt; gütig gesinnt	gestirnt
Geshmaße, das; -s	Geshinnung, die; -, -en	Gestöder, das; -s
Geshmaufe, das; -s	gestittet	Geshöbn[e], das; -s
Geshmeide, das; -s, -	Geshittung, die; -, -en	Gesholper, das; -s
geschmeidig	gesonnen; ich bin nicht gesonnen, das zu thun	Geshotter, das; -s
Geshmeiß, das; -es	Geshpan, der; -s, -e	Geshräuch, das; -[e]s, -e
Geshmetter, das; -s	Geshpann (Pferde zc.), das; -[e]s, -e	Geshreichel, das; -s
Geshmier[e], das; -s	gespannt	gestreift
Geshnäbel, das; -s	Geshpanschaft, die; -, -en	Gestreuse, das; -s
Geshnarbe, das; -s		gestreng
Geshnatter, das; -s		Gestreu, das; -[e]s
Geshnuffel, das; -s		gestrig
Geshüßp, das; -[e]s, -e		

Bild 1. Utdrag ur Konrad Dudens rättskrivningsordlista från 1880

långt men har ändå infört exempelvis fler ordförklaringar, vilket inte fanns med i den ursprungliga programförklaringen. Det finns ändå stora likheter mellan de första upplagorna av SAOL och Duden, vilket visar att SAOL inte är unik som rättskrivningsordbok. Vad som från början var mönstret för SAOL:s upphovsman är inte närmare utrett.

Populära föreställningar om SAOL

»*Alla svenska ord finns i SAOL*«

Språket tillhör oss alla och de flesta av oss känner sig kallade att ha åsikter om det. När diskussion uppstår om språkbruk råder det ofta delade meningar, oenighet uppstår och känslorna svallar. Om oenigheten gäller yttre språklig form som stavning (»Skriver man *sjyst* eller *schyst*?«) eller böjning (»Heter det *kolleger* eller *kollegor*?«) så hänvisar man ofta till SAOL som uppfattas som den officiella normen, alltså rättesnöret i sådana frågor. SAOL utgör mycket riktigt norm i sådana frågor, dock inte officiell norm – om man undantar sjätte upplagan 1889 som blev fastställd som norm för folkskolornas stavning. Men ordlistan har en lång tradition och är i praktiken en norm i användarnas ögon. Normen gäller dock inte allt i ordlistan, framför allt inte ordförrådet, även om redaktörer i äldre upplagor av ordlistan ibland kunde uppfatta saken så.

En populär föreställning bland en del av ordlistans användare gäller just ordförrådet: om ett ord saknas i SAOL så finns det inte i språket. Annorlunda uttryckt: ordlistan innehåller alla svenska ord. Även om där finns åtskilliga ord (i den senaste upplagan ca 125 000) är detta bara ett urval av det svenska ordförrådet. Eftersom svenskan är ett språk som är rikt på sammansatta ord blir ordförrådet mycket stort och man skulle säkert kunna dubblera ordantalet i ordlistan om

man grävde djupare i dagens stora datalagrade texter (se tabellen nedan). Redaktören för den tionde upplagan, Gösta Mattsson, berättar om »den nödvändiga gallringen« av ord i den upplaga som han redigerar och erinrar om att »ordlistan icke kan åstadkomma och ej heller eftersträvar fullständighet«. Det rör sig istället om »en fyllig exempelsamling som syftar till att förteckna ett i allmänt språkbruk gångbart ordförråd utan att därmed ange eller antyda, att utelämnat stoff vore mindre värdefullt«⁵.

För att illustrera det faktum att SAOL tar upp ett visserligen centralt men ändå urval ur ordförrådet, kan det vara lämpligt att visa hur valet av ord sker utifrån det överflöd av belägg som ordlistans redaktion har att ta ställning till. Om man utgår från den stora textbas (på idag närmare 200 miljoner ord i löpande text) som ligger till grund för tillägg och uteslutning i samband med arbetet på trettonde upplagan av SAOL, får man en uppfattning om förhållandet mellan de

Tabell 1. *Ord i SAOL 13 (*) och kandidater till nästa upplaga. Frekvens i SAOL:s textdatabas.*

Ord	Frekv.	Ord	Frekv.
demonstrationsanläggning	25	demonstrationsmöte*	2
demonstrationsbil*	11	demonstrationsområde	4
demonstrationsdag	18	demonstrationsplakat	12
demonstrationsdeltagare	14	demonstrationsplats	14
demonstrationsexempel*	6	demonstrationspolitik*	20
demonstrationsexemplar*	7	demonstrationsrätt	57
demonstrationsflygning*	3	demonstrationssyfte	4
demonstrationsfrihet*	65	demonstrationstillstånd*	49
demonstrationsförbud	65	demonstrationståg*	429
demonstrationskök*	0	demonstrationsvakt	18
demonstrationsled	20	demonstrationsvåg	5
demonstrationsledare	15	demonstrationsväg	9
demonstrationsmarsch	7		

ord som faktiskt finns i ordlistan och de ord som finns i textmassan. Då är att märka att enbart ord som förekommer mer än en gång i texterna överhuvudtaget kommer ifråga. Dessa utesluts inte bara för att de är ovanliga utan också för att risken för olika fel i engångsbeläggen är särskilt stor.

Ordet *demonstration* kan betyda olika saker men det viktiga är här att visa att de ord som kommer med i SAOL bara är ett urval. I ordlistan finns alltså 10 sammansättningar med *demonstration* och 15 ytterligare skulle kunna tas med men får stå som kandidater till kommande upplaga (det finns egentligen ett fyrtiotal kandidater men de har lägre frekvens).

Av tabellen kan man utläsa att det finns flera ord som har relativt hög frekvens men som inte är med i SAOL, t.ex. *demonstrationsanläggning*, *-förbud*, *-led*, *-rätt*, *-vakt*, och att det finns ett och annat ord i SAOL som kunde strykas, t.ex. *demonstrationskök*.

Hur kan då föreställningen om ordlistans fullständighet ha uppstått? Den enklaste förklaringen har att göra med SAOL:s användning som rättesnöre i allehanda spel och lekar. Låt oss ta ett spel som Scrabble eller Alfapet (vi bortser från den historiska skillnaden mellan dessa namn som är något förvirrande), dvs. korsordsspel där det gäller att bilda ord som ger olika poäng. Det uppstår lätt diskussioner om det ord man bildat är ett allmänt accepterat ord eller bara något som är frukten av ens önskan att bli av med sina bokstäver. Då behövs en norm och där kommer SAOL in som en räddare eftersom de ord som man bildar i korsordsspelet måste finnas i SAOL för att godkännas. Andra ord accepteras inte eftersom de inte »finns«. Det är ett fullt naturligt sätt att peka på ett rättesnöre för att lösa ett problem – men steget därifrån till att hävda att SAOL innehåller hela svenskans ordförråd är långt.

Men missuppfattningen kan vara äldre än SAOL:s roll som rättesnöre i spel och lekar. I en kommentar till ordförrådet skriver Pelle Holm, redaktör för nionde upplagan av SAOL: »Ordlistan avser att vara normerande; den vill visa vilka ord som normalt användes eller bör kunna användas i riksspråket, hur de orden skall uttalas, hur de skall böjas och först och sist hur de skall stavas.«⁶

Formuleringen »bör kunna användas« betyder att också ordförrådet på något sätt utgör en norm, inte bara ett urval där andra ord kunde ha valts istället. Detta är inte den åsikt som vi nyss lät redaktören för den tionde upplagan ge uttryck för. Men att ordförrådet i äldre upplagor av ordlistan var något mer än bara ett urval är tydligt. Exempelvis hölls många lånord utanför ordlistan, mycket tydligt i de äldre upplagorna. Dessa ord kom ändå in så småningom, men så sent som i åttonde upplagan 1923 ansågs det påkallat att i många fall ange »utbytesord« vid inlånade ord, alltså helst använda ett svenskt ord istället för det utländska, t.ex. *arbetsavspärrning* istället för *lockout*, och *handvård* istället för *manikyr*. Det kan också röra sig om mer vardagliga ord som fram till 1950 års upplaga lyst med sin frånvaro, t.ex. *kul*, *jycke* och *kille* (men *tjej* var alltför vardagligt och kom först i den följande upplagan 1973).

Därmed öppnades fördämningen för dessa ord i följande upplagor. Långa diskussioner föregick senare introduktionen av vissa svordomar och kanske framför allt de så kallade »runda orden« som kom först i elfte upplagan 1986. Redaktörer efter Pelle Holm var kanske försiktiga efter de slagfärdiga formuleringar som han levererade i sin kommentar till upplagan 1950.

Grova svordomar och vulgära benämningar på könsdelar och sexualvanor och en del andra kroppsdelar och kroppsfunktioner tas inte med. De hör visserligen numera till de omhulda-

de orden i vår skönlitteratur, men i ordlistan kan de knappast sättas in. Det blir alltid en smaksak, var man skall dra gränsen, men jag tror att i de fallen bör man snarare fälla än fria.

Det är alltså inte så konstigt att ordlistans normerande funktion när det gäller stavning och böjning åtminstone tidigare har kunnat komma att spilla över också på ordförrådet. Det uppfattas också så av läsare och recensenter av nya upplagor där man talar om att Svenska Akademien »öppnar dörren« osv. för den eller den gruppen av nya ord. Men för redaktörer från Gösta Mattsson på 1970-talet och framåt – och givetvis för Svenska Akademien och dess språkkommitté – har kriteriet för införande av nya ord varit frekvens i skrift och inget annat. Om orden på något sätt utmärker sig stilistiskt ska detta anges med beteckningarna *vardagligt*, *dialektalt*, *högtidligt* eller med en tillfogad varning av typen *kan väcka anstöt* eller – när det gäller vissa engelska lånord – *använd hellre xyz*.

Föreställningen om att ordförrådet, på samma sätt som stavning och ordböjning, är frukten av en normerande verksamhet lever dock kvar, trots att Svenska Akademien sedan länge påmint om att så inte är fallet. I den senaste upplagan (2006) påpekas i förordet bland annat följande:

Föreställningen att ett ord som inte står i SAOL inte tillhör svenska språket är inte ovanlig men förstås alldeles felaktig. Det måste tydligt sägas att denna lista är ett urval, att den utan svårighet skulle ha kunnat göras åtskilligt större, intill det ohanterliga. (Ur förordet till SAOL 13.)

Det är inte svårt att hitta exempel på missuppfattningen. I Språkliga riktlinjer från Stockholms läns landsting (2005) heter det till exempel: »Om det ord du vill skriva inte finns i SAOL, men fortfarande är relevant i sitt sammanhang, sätter du det förslagsvis inom citationstecken.«⁷

»SAOL förklarar vad ord betyder«

Ordlistan har från början haft mycket sparsamma förklaringar till ord som ingår i den, helt i enlighet med de ursprungliga idéerna för den första upplagan där man i förordet talade om en »utförlig ordlista utan ordförklaring [...]«. Så såg det också ut ända fram till tionde upplagan med en viss utökning av ordförklaringar från och med åttonde upplagan. Förklaringar fanns framför allt om ett ord var flertydigt. Exempelvis kunde ett ord som *led* ha en betydelse »öppning i gårdsgård«, en annan »väg, riktning«, en tredje som i *armed* eller som i *stå på led*. Varje betydelse hade i sin tur en egen böjning och därför måste en kortfattad förklaring anges.

I samband med elfte upplagan utökades ordförklaringarna och kom att omfatta också förklaring av mindre vanliga ord, ofta lånord. Därigenom blev ordlistan inte bara en ren rättskrivningsordlista utan också i viss mån en definitionsordbok. Ordlistan blev därmed något mer allmänt användbar även om vägen fortfarande var mycket lång till en regelrätt ordbok med definition av samtliga ord. Läsare av ordlistan var inte sena att påpeka att en förklaring av ett ord i SAOL var alltför kortfattad – och redaktören var inte sen att påpeka att SAOL inte var en definitionsordbok. Ändå citerades och citeras SAOL inte sällan med de sparsamma förklaringar som faktiskt finns, vilket är något förvånande eftersom det idag faktiskt finns fullgoda svenska definitionsordböcker såsom Svensk ordbok, Nationalencyklopedins ordbok, Natur och Kulturs svenska ordbok och Bonniers svenska ordbok, där varje ord har en mer utförlig förklaring. Möjligen bottnar det hela i att det hos språkbrukare i Sverige – till skillnad från andra länder – inte finns en väl etablerad vana från skoltiden att använda ordböcker som ett självklart skrivhjälpmedel. Då använder man kanske SAOL för behovet av stav-

ning och ordböjning och utgår från att man själv vet vad de ord betyder som man använder i sin skrivna text. SAOL är kanske den enda ordlista/ordbok som många känner till.

Men det är alltså en missuppfattning att SAOL skulle vara en definitionsordbok.

Kontakten med allmänheten

Ordlistans redaktion har kontakt med allmänheten på flera olika sätt. Det traditionella sättet är brev – med tiden allt fler e-brev – till redaktionen i allehanda frågor, till exempel om nya eller föråldrade ord, om språkriktighet, om stavning, ordböjning och uttal. Under senare tid har SAOL också haft en hemsida där man kan föreslå nya ord på ett enkelt sätt, gärna med förklaring. Dessa förslag – som har kunnat uppgå till flera tusen – har sedan granskats av redaktionen inför nya upplagor. Många av förslagen har varit väl lämpade att ingå i ordlistan även om de ofta har sammanfallit med redaktionens på andra sätt insamlade nya ord. Andra förslag har inte förts vidare, ibland därför att ordet har varit alltför specialiserat (ordlistan är avsedd att spegla »allmänspråket«), ibland därför att ordet inte är allvarligt menat utan myntats i glada vänners lag vid sena klockslag. Sådana ord är ofta udda förslag inom den stilistiska genre som i SAOL betecknas med »kan väcka anstöt«. Sammantaget ger hemsidans nyordsförslag ändå ett viktigt tillskott till ordförrådet i nya upplagor av ordlistan.

Användningen av begreppet »nya ord« på SAOL:s hemsida har ibland lett till missuppfattningar. Redaktionen har med begreppet avsett sådana ord som är relativt vanligt förekommande i skriven text och som inte finns i SAOL. Orden kan vara nya i den meningen att de tidigare inte funnits i

svenskan (t.ex. *blogg*) eller nya i betydelsen »ännu inte införda i SAOL« (t.ex. *mingla*, *sommarprata* och *fredagsmys*). Flera förslagsställare har utöver detta velat lansera ord som »hittats på«, företrädesvis av barn, och som är slående exempel på barnens språkliga uppfinningsförmåga. Ett exempel som gick genom pressen häromåret gällde ordet *fickla* med den rätt specialiserade betydelsen »ligga under täcket och läsa med hjälp av ficklampa«. Men inte bara barn kommer – via stolta föräldrar – med sådana förslag till nya ord, de kommer också från vuxna som av olika skäl vill lansera ord. Ett sådant exempel är ett förslag till ett bättre ord än det lite egendomliga *styrelseproffs*, nämligen bildningen *presidor*, alltså ett latinsklingande ord (jfr *president*) men påhittat och utan stöd i bruket. Ett ord av det här slaget är roligt att ta del av men hör inte hemma i SAOL eftersom det inte kan anses väl spritt i svensk text. Det är viktigt att detta tydligt framgår när hemsidan inbjuder allmänheten att föreslå nya ord.

Men förslag från allmänheten gäller inte bara nya ord utan många gånger också ordlistans förklaringar av ord. Här måste man ofta svara att ordlistan – som tidigare påpekats – inte är en definitionsordbok. Men självklart måste också en kortfattad förklaring vara korrekt. Ibland kommer påpekanden från folk med fackkunskaper som leder till ändring eller förtydligande av förklaringar. En mer svårhanterlig grupp kritiker är de som inte vill acceptera att det finns en skillnad mellan fackmässigt bruk av ord och allmänhetens. Ett exempel är ordet *stupränna* som väcker vrede hos vänner av ordning: det heter normalt *stuprör* och *hängränna* och ordet *stupränna* är en slags sammanblandning av bägge. Det må vara hänt, men ordet har använts sedan första delen av 1700-talet och används fortfarande (flera tusen belägg på Google). För säkerhets skull tillfogas i SAOL »icke fackmässigt beteck-

ning« efter ordet. Det finns i svenskan en hel del fall där det finns ett fackmässigt ord vid sidan av en folklig beteckning.

En annan synpunkt, dokumenterad med text och bild, handlar om ordet *angöra* i sjöfartssammanhang. Ordet betyder idag enligt Svensk ordbok »(låta) gå in i (en hamn) och lägga till«, liksom också »(låta) lägga till vid en kaj e.d.«. Men det betyder också ursprungligen »ta säkra siktmärken av (land) efter överhavssegling« som enligt en läsare är den enda korrekta användningen. Man erinrar sig också den strid som uppstod under Fälldinregeringen när man i fastighetsdeklarationen ville införa beteckningen *disponibel bruksarea* för det som man i allmänhet kallar *bostadsyta*. Förslaget avvisades med hänvisning till att innebörden var klar i det av allmänheten kända ordet *yta* även om fackfolk hellre skulle vilja använda termen *area*. Det finns många exempel på denna motsättning och SAOL möter inte sällan problemet i läsarbrev.

En viktig kontakt med allmänheten får ordlistan idag via recensioner, kommentarer och insändare i pressen vid utgivningen av nya upplagor. Man kan möjligen diskutera om pressen är representativ för den allmänna användaren av ordlistan, men journalisten har, som språklig yrkesman, naturligtvis synpunkter på språkliga nyheter och är också ofta väl insatt i allmänhetens uppfattning i frågor som gäller språkbruk. Dessutom kommer också allmänheten direkt till tals via insändare.

Så har det inte alltid varit. I äldre tid uppmärksammades ordlistan mest i fackpressen. När sjätte upplagan kom ut (1889) kunde man exempelvis läsa en lärd insändare av språkmanen Erik Brate i tidskriften *Nystavaren*⁸, avfattad i en språkdräkt som gick emot den stävning som Svenska Akademien tillämpade (om stavningsstriden, se vidare avsnitt 3).

Brate sammanfattar ordlistans stavning och uppfattning om språkriktighet på följande sätt:

På det ortografiska området är det blått nödd ock tvungen, som Akademien förmås till ändringsförslag [...]; i avseende på språkriktigheten sjuer den icke att av egen fri vilja föreskriva allmänheten en mängd allt annat än önskvärda ändringar, för vilka intet hållbart själ kann andragas, spetsfunktioner ock lärt kram.

Den första upplaga där allmänhetens synpunkter på allvar kom till uttryck är nionde upplagan (1950) som i allmänhet får ett positivt mottagande⁹ både i fackpress och tidningspress. Men man klagar över ett ord som *borteliminera*, betraktat som en tautologi eftersom *eliminera* redan innehåller betydelsen *bort*. Man uppskattar införande av vardagliga ord men har synpunkter på urvalet av orden, till exempel att *kille* finns med men inte *tjej*.

Vi ska gå till vår egen tid och se lite närmare på pressklipp i samband med utgivningen av trettonde upplagan 2006 och utifrån dessa illustrera allmänhetens syn på ordlistans roll.

De ojämförligt vanligaste kommentarerna från pressen gällde ordförrådet. Detta kan ha många förklaringar. En är att ordförrådet kraftigt utvidgades med ca 10 500 nya ord och att ca 5 500 plockades bort från ordlistan. En annan förklaring är att just ordförrådet är relativt tacksamt att skriva om, åtminstone om man jämför med till exempel principerna för stavning av vissa utländska ord eller principerna för angivning av plural i vissa ord (t.ex. *kärlek -en -ar*). Ännu en förklaring kan vara att SAOL i sin inledning ger rätt många exempel både på ord som införts och ord som plockats bort och därmed lägger lämpligt stoff i händerna på recensenterna. Alltnog, vill man bara skriva en kort blänkare om den nya

upplagan kan det se ut så här (Upsala Nya Tidning 22 januari 2006):

Vad är det för speciellt med ord som *skämmig*, *skatteväxling*, *blogg*, *piercing*, *softa* och *dissa*? Jo, de tillhör de nya ord som ingår i Svenska Akademiens ordlista när den utkommer i en ny upplaga i april. Den är den trettonde i ordningen. Till det som tagits bort hör ord som *bruckaktig*, *fejdlysten*, *förbrytarfysionomi*, *kuskepojke* och *begråtansvärd /.../*.

Citatet är typiskt för många av inläggen som ger ett antal exempel på nyheter och strukna ord utan närmare diskussion. Men ordförrådet blev också kritiskt granskat liksom i tidigare upplagor av ordlistan. Ser man bakåt i tiden väckte till exempel nionde upplagan – med det största ordförrådet i SAOL:s historia – en hel del kritik för att ha infört så kallade vardagliga ord (som *kul*, *jycke*, *kille*), ord av en typ som dittills fått stå utanför ordlistan. För säkerhets skull påpekar redaktören att dessa ord »åtminstone än så länge endast bör begagnas i vardagligt /.../ språk«. Idag är dessa ord rikligt företrädda, helt enkelt därför att de ingår i det skrivna ordförrådet. Genom den allmänna stilistiska devalveringen skriver man idag i pressen om både *killgäng* och *tjejlag* – även i normala stillägen.

Kritik väckte också vad man skulle kunna kalla nästa steg i vardaglighet, nämligen införandet av runda ord, dvs. våra vanligaste könsord som tidigare redaktörer inte velat sätta på pränt utan föredragit att – med Pelle Holms ord – »snarare fälla än fria«. Att dessa ord väckte mycket debatt har säkert att göra med föreställningen att Svenska Akademien »godkänner« nya ord och därmed är ett rättesnöre också när det gäller ordurval, en föreställning som framskymtar så sent som i nionde upplagan (1950). De runda orden har för säker-

hets skull, sedan de infördes i elfte upplagan (1986), försetts med en stilistisk giftstämpel av typen »kan väcka anstöt«. Men föreställningen om Akademiens normativa roll också ifråga om ordförrådet – och inte bara när det gäller stavning och ordböjning – lever kvar, kanske dock med en viss ironisk distans. I en krönika i *Ystads Allehanda* (11 maj 2006) under rubriken »Godkända svenska ord« diskuterar krönikören några nyinsatta ord som väckt särskilt mycket debatt bland press och allmänhet:

Hur många svenskar (i betydelsen bosatta i Sverige) använder orden *guss* och *keff*? Hur många vet ens vad de betyder? Å andra sidan är det väl heller inte många som använder ord som *brallis* och *hippa* (de sistnämnda istället för »fest, party, partaj«). Och vem säger numera *tösabit*, ens i Skåne? Dessutom vågar jag nog slå vad om att vissa Allehandaläsare inte vet vad *rudis*, *stabbe* och *black* betyder?

Guss »flicka« och *keff* »dålig« som exempel på vardagligt invandrarspråk ledde till en häftig diskussion där invandratidningen *Gringo* pekade på en ny svensk dialekt som man kallade »miljonsvenska« i storstädernas förorter. Debatten om miljonsvenskan, miljonprogramssvenskan, förortssvenskan, Rinkebysvenskan, »blattesvenskan« osv. handlade om invandrares utanförskap och att de behövde lära sig bättre svenska istället för miljonsvenskan, något som krävde förstärkt undervisning. Men förortssvenskan togs också i försvar, inte bara av *Gringos* redaktör som såg de två orden som »två små steg« för att höja statusen på »miljondialekten« och därigenom indirekt lyfta gruppen som pratar den. Han ser alltså språket som en dialekt, inte regional utan snarare sociologisk. Även andra pekade på behovet av att använda det egna modersmålet som uttryck för kulturell stolthet och ge-

menskap. Till slut handlar det inte om antingen invandrar-svenska eller det som Gringos redaktör kallar »finsvenska« utan om bådadera – på samma sätt som man både kan behålla den dialekt man är uppvuxen med och det svenska riksspråket. Eller som Henrik Berggren skriver i DN (3 maj 2006):

Den pågående debatten om »blattesvenskan« är den bästa språkdiskussionen sedan Professor Higgins träffade Eliza. Naturligtvis ska »guss« in i SAOL: vad är poängen med en ordbok som bara innehåller de ord man själv använder? Naturligtvis ska lärare även i miljonprogramsförorter lära ut korrekt svenska: ska ungdomarna dömas till permanent utanförskap? Naturligtvis ska gringosarna föra in sina erfarenheter och sin stil på offentlighetens arena /.../.

De flesta recensenterna konstaterade enbart förekomsten av de nya orden även om en del tyckte sig se det hela som ett uttryck för Svenska Akademiens »politiska korrekthet«. Andra påpekade bristen på proportioner när ett par ord från de nya svenskarnas språk – bland över tiotusen andra nya ord i ordlistan – väckte en sådan uppmärksamhet och diskussion.

I Göteborgs-Tidningen ägnades en hel serie artiklar¹⁰ åt såväl de nya som de utrangerade orden under sommar och höst 2006. Bland nyorden fanns ord som *dubbelklicka*, *fredagsmys*, *kioskvältare* och det i recensentens ögon förhatliga *stopp-tid* (i fotboll), »det borde finnas nåt slags språkligt rätt kort för korkade ord«. Än mer kritiska var de olika recensenterna till borttagningen av ett antal ord. Om ordet *bottinklädd* hette det att det var förhastat att förpassa ordet till »komposthögen« – »i vår är det bara lågskaftade bottiner och breda skärp som gäller«. Men *bottin* finns alltså kvar i ordlistan.

Man beklagade också försvinnandet av ordet *budoarstäm-*

ning som ansågs ha bättre vibrationer än vissa andra införda ord. Vidare »försvinner inte bara dammiga kuriositeter som *förklenlig* och *absentera* utan också vackra, exotiska och överraskande funktionella ord som *mörkbyllt*«. Det kvarstående ordet *mörkbyad* anses sakna »den poetiska klang och den sinnlighet som göms i orden *bull* och *-byllt*«. Även *dandy-elegans* får stryka på foten, ett kulturellt intressant ord »med sina rika associationer till klädstil, etikett, sociala koder, klassmarkörer och bohemliv«. Slutligen skiljs en av recensenterna ogärna från *mammonsträl* med sina bibliska associationer, »ett ord tungt som en flintyx och klingande som en bronslur«. Ordet är »mer nödvändigt än någonsin«. Och vad ska det ersättas med, undrar recensenten. »Prylbög? Hypermaterialist? Skandiadirektör?«

Det visar sig att många språkbrukare har svårt att skiljas från de ord som tagits bort ur ordlistan. De kan ha starka associationer som de flesta nyord saknar och för många språkbrukare är de gamla vänner som man inte gärna skiljs från. Till detta kan man säga att det faktiskt inte handlar om att skiljas från orden, de finns kvar i språket men inte just i ordlistan som inte är historisk utan speglar dagens språk – och där finns orden sällan eller aldrig idag. Vill man uppsöka orden finns de på SAOL:s hemsida. Vill man veta mer om dem så kan man leta upp Svenska Akademiens ordbok på nätet och där inte bara se orden utan också deras betydelse, varifrån de kommer och mycket annat.

I förordet till trettonde upplagan (2006) skriver Horace Engdahl att diskussioner om en nyutkommen upplaga av SAOL ofta riktar in sig på uteslutningar: »[...] sorgesånger höjs över verbala klenoder som sägs gå förlorade till följd av en alltför hårdhänt gallring«. Han hänvisar också till att orden finns kvar i SAOL:s databas och tillägger: »Om man

undersöker hur många gånger den klagande har använt de saknade orden i skrift under de år som gått sedan förra upplagan, hamnar man vanligtvis på eller nära siffran noll, varför klagomålen över strukna ord för det mesta torde kunna föras till släktet krokodiltårar.«

Ordförrådet är alltså ett tacksamt fält att botanisera i för många recensenter. Möjligen har det blivit ett vanligare ämne för presskommentarer i den senaste upplagan än i tidigare, kanske därför att det finns fler ord att diskutera, både tillägg och strykningar. Men skribenterna tar också upp andra frågor, om ordens stavning, om de engelska ordens böjning, om införandet av *w* som självständig bokstav och den allmänna frågan om SAOL:s normerande roll kontra den beskrivande. Nytt är exempelvis stavningen med små bokstäver i så kallade initialförkortningar som inte är namn, t.ex. *cd*, *dvd*, *tv*, *t-bana* eller åtminstone alternativ stavning som i *ms/MS*, *cp/CP*, *dna/DNA*. Stavningen med stor bokstav är fortfarande vanlig i vetenskaplig litteratur (där engelskan normalt har denna variant). Initialförkortningar stavas idag allt oftare med liten bokstav och det finns ingen anledning att kopiera det engelska bruket i sådana fall. För recensenter tycks ändringen vara en naturlig utveckling.

De engelska lånordens anpassning hör till de frågor som gärna kommenteras, kanske särskilt de fall där den nya upplagan rekommenderar alternativ till engelska ord som är ohanterliga och ibland svårbegripliga. Som exempel ger SAOL under beteckningen »Använd hellre« förslag på svenska ord istället för det inlånade *benchmarking*: »Använd hellre *riktmärkning*, *prestandajämförelse*.« Sådana hänvisningar finns också vid ord som *controller*, *copywriter* och *handsfree*. Alla håller inte med om alternativen men accepterar i allmänhet försöken att komma tillrätta med svårbegripliga ord inom skilda fack-

områden. SAOL:s initiativ föranleder recensenten i Svenska Dagbladet (22 april 2006) att tala om en tyst revolution:

Det revolutionära ligger i att redaktionen [alltså SAOL:s redaktion, min anmärkning] aldrig riktigt har vågat erkänna SAOL:s funktion som normkälla för svensk stavning och böjning. Med den här formuleringen gör man det och lämnar i viss mån sin vacklan mellan den normerande och beskrivande rollen.

Till detta kan sägas att det inte finns någon klar gräns mellan SAOL:s normerande och beskrivande uppgift. Behovet av normering finns framför allt i hanteringen av de engelska lånordens anpassning: Hur gör man med engelskans plural-s (vad heter *partner* i plural), hur stavar man till engelskans *pop*, *bag*, *fan* osv. och hur stavas orden i bestämd form, hur ser ordbildningen ut i ord som *doping/dopning*, *ranking/rankning* osv.? När det gäller plural-s som alternativ böjning har SAOL frångått sin tidigare formulering (>eller enligt engelsk böjning<) och ger orden så långt möjligt en svensk böjningsform. Engelska ord med kort vokal och kort konsonant, alltså typen *shop*, behåller i vissa fall ordens stavning där den redan har fått en engelsk form som är svår att ändra men får i bestämd form och i plural dubbelkonsonant (*shoppen*, *shoppar*) enligt svensk stavning. Ord på *-ing/-ning* (*mobbing*, *rankning*) får allteftersom de anpassas en form med *-ning*, ibland alternativa former som i *dopning/doping*. Allt detta är normativa beslut men de är nästan alltid grundade på de möjligheter som faktiskt erbjuds av språkbruket. Kanske kan man säga att de normativa inslagen har blivit tydligare uttryckta med formuleringar i ordlistan som »använd hellre« som i *benchmarking* eller »hellre än -s« som vid den oförändrade pluralen i ordet *partner*.

2 När ordboken blev en ordlista

Bo Ralph

Inför allmänhetens ögon framträder Svenska Akademien i våra dagar normalt i tre skepnader. Nobelpriset är världsberömt, och Akademien får genom att den förvaltar det litterära priset sin beskärda del av uppmärksamheten. Vidare brukar Akademiens officiella talesman, den ständige sekreteraren, bli rikskändis, med eller mot sin vilja, i det ögonblick vederbörande tillträder sin befattning. Ryktbarheten i omvärlden är oftast mera knuten till just Nobelsammanhangen, inte minst det årliga offentliggörandet av litteraturpristagaren. Slutligen är Svenska Akademiens ordlista ett väl inarbetat begrepp i de flesta vuxna svenskars medvetande. I jämförelse med dessa tre faktorer spelar all den övriga mångskiftande verksamhet som har Svenska Akademien som dynamo en betydligt mera nedtonad roll, publikt sett.

Att det spektakulära priset – ett av Sveriges främsta varumärken, som någon på tidstypiskt sätt framhållit – väcker både känslor, intresse och uppmärksamhet är kanske inte särskilt häpnadsväckande. Det understöds ju av pompa och ståt – flärd och flitter, kanske Stiernhielm skulle tillagt. Men att en ganska oansenlig bok med blåa linnepärmar funnit vägen till folkets hjärtan i så stor utsträckning är förvisso mer an-

märkningsvärt. För så är det. Varje gång en ny upplaga av SAOL ges ut hamnar den högt på försäljningslistorna; även tidigare innehavare av boken skaffar sig gärna den nya, och den granskas ingående av tidningsrecensenter och annat fackfolk. Mottagandet av SAOL kan lätt tolkas som ett bevis på språkets centrala betydelse i människans föreställningsvärld.

SAOL har sålunda sin givna plats på mångas hylla ovanför skrivbordet. Vad man skall skriva kan vara svårt att få hjälp med, men hur det skall skrivas – därom kan SAOL ge besked. Så har den normala funktionen kommit att bli. Om användningen sedan utvidgas till att lösa tvister om vad som är möjligt i fråga om stavning och böjning i största allmänhet eller till att avge domslut i Alfapet och andra spel, eller om man rentav vill vinkla projektorn när man visar sina gamla diabilder genom att lägga SAOL under framkanten, rubbas inte den grundläggande bevekelsegrunden: SAOL tar man till som norm i formella språkliga frågor. Bengt Sigurd (1986) har träffande kallat SAOL riksläkare.¹

Med kännedom om SAOL:s nuvarande självklara position kan det vara naturligt att föreställa sig en spikrak marsch fram till denna under de ett och en tredjedels sekel som SAOL nu funnits med i bilden. Ett sådant antagande stämmer emellertid dåligt med verkligheten. Såsom framgår av andra bidrag i denna bok har resan tvärtom varit ganska svängig. Detta beror inte bara på att SAOL haft att parera svårbemästrade situationer som uppkommit efterhand; delvis byggdes förutsättningarna för en svajig färd in redan från början. Det är först relativt nyligen som SAOL kunnat inta sin grundmurade ställning. Här skall några av de tidiga premisserna skisseras och förhoppningsvis belysas.

Svenska Akademiens tidiga språkarbete

När SAOL plötsligt låg på bokhandelsdiskarna år 1874 kan det från ett nutida perspektiv påminna om vad som berättas om Pallas Athena, nämligen att hon sprang fram i full rustning ur Zeus huvud. Något som liknade SAOL hade man egentligen aldrig tidigare sett, inte som gällde svenska språket. Abraham Sahlstedt hade visserligen samma år som han gav ut sin snabbt därefter väl spridda grammatik (1769)² också publicerat en liten ordlista, *Dictionarium pseudo-svecanum*, men som framgår av rubrikens fortsättning (*Det är: Ord-Lista På främmande i Svenska Språket förekommande Ord*)³ rör det sig om en lista över ord som inlånats i svenskan från andra språk. Uppslagsorden är således av typen *Abalienera*, *Abolera*, *Abreviera*, *Absentera*, *Absolvera*, *Absolut*, *Absolument*, *Absolution*, *Absurd*, *Absurditet*, *Accept*, *Acceptera* osv. Denna ordlista förde snarast traditionen från Haqvin Spegels *Glossarium – Sveo-Gothicum* (1712)⁴ vidare. I denna finner man en särskild »Förteckning på några Fransöska Ord som äro nu inblandade uti Swenskan«.

Av förordet till SAOL:s första upplaga framgår emellertid att den var tänkt som »en utförlig *Ordlista*; utan ordförklaring, härledning och andra lexikaliska omdömen, men med angifvande af ordens kön, böjning och dylika formella bestämmingar«. Det är alltså fråga om en ordlista över allmänspråket. »Främmande ord hafva till ett högst ringa antal upptagits; de flesta bland dessa äro sådana, som finnas i hvars mans mun«, står det som avslutning på förordet. Så när som på uppgifterna om genus samt restriktiviteten mot främmande ord skulle denna kortfattade beskrivning kunna gälla än idag. Förordet till den senaste upplagan (den trettonde, 2006) framhåller i sin första mening SAOL:s roll som »normen för stavning och böjning av svenska ord«. På liknande vis talar

förstaupplagans förord om »en sammanträngd bild af modersmålets grammatiska och ortografiska former«, som överlämnas »åt den läsande världen«.

Det var naturligt att Svenska Akademien tog sig an en uppgift av detta slag. Redan i Akademiens stadgar omnämns »en Svensk Ordbok och Grammatica« som nödvändiga medel för att uppnå »Academiens yppersta och angelägnaste göromål«, nämligen »at arbeta uppå Svenska Språkets renhet, styrka och höghet«. I Akademiens instiftelsebrev (1786)⁵ formulerar Gustaf III uppdraget på följande sätt:

Den täflan, den liflighet, som Vettenskaper och Vitterhet upväcka, är det enda medel at i lugna tider bibehålla den värma i Sinnens, som kan tjena Fäderneslandet och dana i fredens sköte de Medborgare, hvars själar en gång kunna bidra at frälsa Riket, då stormar upväckas. Men, utan Språkets namnkunnighet i främmande Länder, blifver deras ära, som i Vitterlek det odla, ej kunnig; och utan dess stadgande med säkra Lagar, blir dess namnkunnighet omöjlig; ty utan stora Scribenter blir ej språket känt, och utan säkra reglor, kan ej et språk väl skrivas. Det är til detta stora verk jag lägger i dag den första grundval, och det är Eder jag utsett at stifta för språket Lagar, at fullborda Mitt verk.

Den grundläggande planen är alltså att svenska diktare och lärda skall kunna bidra till landets ryktbarhet genom att skapa ett svenskt språk som kan formas till stor litteratur, värd att överlämnas »åt den läsande världen«, för att använda Rydqvists ord.

Ledamöterna gav sig omedelbart i kast med förarbetena till ordboken, men entusiasmen bedarrade snart, då man insåg åtagandets omfattning och vilka komplikationer som var förenade med det. Bättre lyckades man med den andra delen

av uppdraget. År 1801 utgavs i Svenska Akademiens Handlingar *Afhandling om svenska stafsättet*, som publicerades anonymt⁶, men som hade Carl Gustaf af Leopold som upphovsman. Akademiens ständige sekreterare, Nils Rosén von Rosenstein, hade skrivit ett långt företal, som i vissa avseenden är lika intressant som själva avhandlingen. Den bestående insatsen för svenska språket bestod mest i att Leopolds förslag till stavning av främmande ord, framför allt de franska, kom att bli vägledande intill våra dagar (se kapitel 5). Svenska Akademiens första grammatiska prestation lät vänta på sig ända till 1836. Då trycktes *Svensk språklära utgifven af Svenska Akademien*, ett enmansarbete utfört av ledamoten Lars Magnus Enberg⁷. Denna akademigrammatik fick emellertid ett ganska svalt mottagande och man kan väl säga att det är först i våra dagar som Akademien har fullgjort sitt grammatiska uppdrag, med Svenska Akademiens grammatik i fyra band.

När Enbergs språklära fick ett så återhållsamt gehör berodde det till stor del på att de idémässiga vindarna hade svängt under det halvsekel som hade gått sedan Akademiens instiftande. Det rationalistiska 1700-talet hade inspirerat till grammatiska beskrivningar både i Sverige och utomlands. Dessa hade sin fasta grund i gängse grammatiska framställningar över de klassiska språken. För dessa fanns det ett sedan länge etablerat format att följa. Sedan väl folkspråken kommit att erkännas som (någorlunda) fullvärdiga språkliga system, var det naturligt att beskriva dem i enlighet med den traditionella grammatikens mönster. När detta inte stämde riktigt med de enskilda folkspråken var det de senare som fick anpassa sig. Det var därför svenskan fortfarande i Enbergs språklära kunde hävdas ha en lång rad kasus:⁸

<i>Nominativ</i>	Krona	Kronan.
<i>Genitiv</i>	Kronas	Kronans.
<i>Dativ</i>	åt Krona	åt Kronan.
<i>Ackusativ</i>	Krona	Kronan.
<i>Vokativ</i>	o Krona!	–
<i>Allm. böjd kasus</i>	af, genom, till, på &c. Krona.	af, genom, till, på &c. Kronan.

Vi anar ett särskilt problem i ställning efter preposition (där ju personliga pronomen får böjd form), men annars är det entydigt latinsgrammatiken som råder.

1700-talets svenska grammatiker hade ägnat sina krafter mest åt stavningsfrågor (som visserligen tolkades ganska generöst, och innefattade vissa frågor om ordböjning och ordbildning). Standardiseringsbehovet var tryckande, i bokstavig mening: den snabbt expanderande tryckerinäringen framkallade ett praktiskt betingat krav på språkstandard. Men en rad dugliga grammatiker gör viktiga iakttagelser beträffande det svenska språkets struktur även inom andra grammatiska områden. Kanske mest skarpsynta är Sven Hof och Johan Ihre, men den flitige Abraham Sahlstedt och Akademiens egen Anders af Botin åstadkommer standardverk som får gott rykte och används länge.

Standardiseringen av stavningen kvarstår trots allt som en brännande fråga under 1800-talet. Då hade den blivit något mer än enbart det praktiska problem man vanligen hade urskilt under frihetstidens utilistiska epok; ännu den typiske upplysningsmannen Rosén von Rosenstein och den lika typiske gustavianen Leopold såg mest på språket som ett praktiskt verktyg. När den i Sverige något fördröjda (några menar uteblivna) upplysningstiden efterhand övergår i romantik, byter språket både som undersökningsobjekt och som

meddelsemedel skepnad i mångas ögon. Romantiken fäster uppmärksamheten på den nationella identiteten, folket får en tidigare oanad roll i den intellektuella debatten, folket har en själ och denna skall identifieras, främjas och om möjligt förädlas. Den viktigaste exponenten för folksjälen är det nationella språket; i detta ligger såväl folkets inre väsen som hela dess historia förborgade.

På så vis blir stavningsdebatten långt mer än en fråga om hur man bäst åstadkommer en gemensam norm, som har tydliga regler, så att skolbarn kan lära sig läsa och alla svenskar (och alla andra som vill använda vårt språk) har en ledstång att hålla sig i med ena handen då de fattar pennan med den andra. Rätt och fel får en djupare innebörd och är inte bara ett problem som man kan komma till rätta med genom att slå i facit. Vad som är rätt och fel måste utrönas i förhållande till språkets inneboende väsen; varje språk har sin historia, sin särart, och dess fysiska klädnad skall gå i stil med dess inre väsen. Att komma fram till hur detta sistnämnda är beskaffat är inte alla rustade för – det krävs mer än sunt förnuft; här behövs lärda och djuplodande forskare, som kan argumentera för sina val. Men man kan inte heller godta vilka typer av argument som helst. Dessa skall ösas ur gamla källor, som det i sin tur fordras alldeles speciella talanger till att bemästra.

Den 2 juni 1849 tog Johan Erik Rydqvist sitt inträde i Kongl. Vitterhets, Historie och Antiquitets Akademien med ett tal om »Den historiska språkforskningen«. Han säger där:⁹

All undersökning, som har en gifven verklighet till föremål, måste på en gång vara rationell och historisk, i viss mening och till visst omfång. Rationell, emedan man, vid allt slags grundligare betraktelse, bör utgå från grundsatser, och uppsöka sådana, der de icke förut äro gifna: historisk, emedan

allt faktiskt, för att rätt begripas, måste ledas tillbaka till sitt ursprung, måste prövas i hänseende till sina orsaker och yttringssätt.

Rydqvist gör sig här till tolk för den historism som präglar 1800-talets tänkande. Tillvaron är resultatet av sin historia, och för att förstå helheter eller enskildheter i verkligheten måste deras historia kartläggas. Detta perspektiv kombinerades gärna med en föreställning om att inte bara den mest ursprungliga och grundläggande karaktären stod att söka vid källan utan också den mest oförfalskade och bästa. Ett starkt drag av konservativ moralism tillfördes: nästan all förändring var av ondo, eftersom den ledde till förfall. Det är mot denna tanke som den just jubilerande Darwins utvecklingslära bryter sig så tydligt.

Som ledstjärna för stavningen är Rydqvists version av historismen tänkvärd. Han framhåller något senare i texten:¹⁰

Men den historiska språkforskningens åliggande är, icke blott att tyda det förflutna såsom sådant, utan också att ur det förflutna förklara det närvarande, uppställa språkets genomgående lagar: visa vägen och sättet, hvarpå det nu bestående uppkommit: hvad deruti är ren och naturenlig utveckling eller missbildning: hvad af det missbildade fastvuxit med det äkta, ursprungliga, eller hvad som blott löst fladdrar på ytan, och utan fara och utan skada kan afsöndras.

Observera att det inte är fråga om att formulera pragmatiska regler. Språket anses vara styrt av inneboende lagar, som är allmänt verkande. Dessa eftersöks också i Rydqvists huvudverk, som påbörjades ungefär vid samma tid som då inträdetalet hölls, och som kom ut med sin sista del samma år som SAOL: Svenska Språkets lagar.¹¹

Språket utgör således inte något abstrakt system, såsom vi föreställer oss, utan kan snarare uppfattas som en levande organism. De språkhistoriker som var verksamma under den tidiga delen av historismens era associerade gärna språkanalysen till anatomi. Blir bara språkkroppens uppbyggnad och utveckling ordentligt undersökt och diagnostiserad kan man fastställa vad som är konstitutivt och naturligt å ena sidan, främmande, missbildat eller sjukt å den andra. Det är dessa djupt liggande egenskaper som skall vara vägledande även för stavning och böjning. Rydqvists ståtliga retorik gör dessa storslagna tankar full rättvisa:¹²

Under vissa tidevarf, så länge folken stå naturen närmare, äro de ställda under hennes omedelbara ledning, och verka liksom med hennes magt. Språk-instinkten är då friskare, lifligare, renare. Men med en framskriden odling förlorar naturdriften något af sin verksamhet. Odlingen måste då, med sina egna medel, återställa det förlorade: vetenskapen och konsten måste hela såren, som de sjelfve slagit. Hvad förr var blott dunkel drift, skall derföre bringas till medvetande. Först sedan man kommit till klar uppfattning af sitt modersmåls sanna art och väsende, kan man med insigt, sans och smak verka för dess förnygring och tillväxt. Språkforskaren åligger, ej mindre att gå medlande och jemkande emellan, än att sjelf träda i spetsen både för rörelsen och återhållet, på en gång väcka slumrande anlag och välbetänkt använda de redan utvecklade. Mer än till en viss grad skall det icke lyckas honom. Det är likväl hans pligt, att ega det stora till ögonmärke.

Rydgqvists Svenska Språkets lagar

Förordet till SAOL (1874) anknyter till den ordbok som tyngt Akademien sedan instiftandet.

Rydgqvist hade år 1870 lämnat en rapport över en kritisk granskning av Akademiens ordboksarbete. Han ser i denna redogörelse pessimistiskt på möjligheterna att inom överskådlig tid åstadkomma någon ordbok. Han understryker att läget var liknande på det internationella planet: »ej heller i vår tid någonstädes blifvit såsom nytt företag inledt af ett enda litterärt samhälle, äfven der större arbetsstyrka och rundligare penningsanslag varit att tillgå, än hvad Svenska Akademien haft att förfoga öfver«. ¹³ I grunden verkar Rydgqvist egentligen inte särskilt intresserad av Akademiens ordboksarbete. Han värjer sig upprepade gånger mot Akademiens försök att få honom att ta ett mera direkt ansvar. Man anar att hans språkvetenskapliga inställning spelat in; troligen uppfattade han de stora nationella ordböckerna som typiska för den encyklopediska upplysningstiden. Själv är han språkhistoriker och söker språkets eviga lagar, såsom redan konstaterats.

Dessa lägger han ut i det stora arbetet om just Svenska Språkets lagar. Rydgqvist ser sig som språkhistoriker – eller rättare sagt som språkforskare, vilket enligt den tidens logik betyder att han nödvändigtvis var språkhistoriker. Såsom ofta påpekats (se t.ex. Loman 1986) kan man emellertid diskutera i vilken mån Svenska Språkets lagar är någon språkhistorisk framställning. Tidens kanske främste svenske språkvetare Adolf Noreen avger som vanligt ett tydligt, om också något svepande, omdöme i *Vårt språk* (1903): »Hans hufvudverk, Svenska Språkets lagar, det största vetenskapliga arbete, vi till dags dato äga rörande modersmålet, är snarare en historisk-etymologisk ordbok, ordnad efter grammatiska katego-

Bild 2. *Johan Erik Rydqvist, SAOL:s upphovsman*

rier, än en verklig vare sig grammatik eller språkhistoria, allra minst detta sednare.«¹⁴

Klart är att verket inte beskriver svenskans historiska utveckling i verklig mening. Rydqvist utgår strängt taget från samtidens språk, som upptar en ganska stor del av de sex volymerna. Så till vida är hans arbete nu en viktig språkhisto-

risk källa beträffande 1800-talets svenska. För övrigt koncentrerar han sig mest på medeltidens språk, som han mödosamt analyserar direkt i handskriftsmaterialet; när han påbörjar sitt arbete är det inte särskilt mycket av den svenska forn-litteraturen som finns tillgänglig i form av vetenskapliga utgåvor. Arbetsinsatsen är imponerande, men resultatet är ingen språkhistoria – det har Noreen rätt i. Däremot inför Rydqvist med sitt stora verk Jacob Grimms forskningsparadigm i svensk språkvetenskap; detta brukar man rubricera »historisk grammatik«. Det är Grimms *Deutsche Grammatik* som stått modell för Svenska Språkets lagar.

När Rydqvist koncentrerar intresset till medeltidens svenska är detta inte något utslag av slarv med den kronologiska täckningen, inte ens en nödvändig eftergift åt den bristfälliga tillgången på bearbetade texter från nyare tid. Inriktningen på forntiden är mycket medveten; man skulle närmast kunna kalla den paradigmberoende. Rydqvist är liksom många av språkhistorikerna, särskilt de äldre (t.ex. Franz Bopp och Jacob Grimm), ute i det primära syftet att återskapa det äldsta uppnåeliga språkskedet. Rydqvist är medveten om att det som bevarats endast är »osäkra spilor af ett förloradt helt«, men det är »just detta förlorade hela, detta ursprungligare tillstånd, som bör vara forskarens yttersta ögonmärke«. ¹⁵ Med denna inställning finns det inte stor anledning för Rydqvist att spilla krut på 1500-, 1600- och 1700-talen.

SAOL:s första upplaga

Under dessa förutsättningar är det nästan mest anmärkningsvärt att SAOL bär så få direkta spår av tidens dominerande språkhistoriker som den ändå gör. Att det är Rydqvist

som ligger bakom SAOL står nämligen klart. Han var den som förde fram förslaget om en ordlista i Svenska Akademien, den 14 oktober 1869. De angivna målen och ordlistans format finns också med från början. Huvudansvaret för det praktiska arbetet lades visserligen på Anders Fredrik Dahlgren, i andra sammanhang känd som »Fredrek på Rannsätt« och som upphovsman till folklustspelet »Värmlänningarne« (som uppfördes första gången några år innan Rydqvist höll sitt inträdestal i Vitterhetsakademien, 1846 respektive 1849). Rydqvist och Dahlgren bör ha varit ett ganska omaka par, men deras gemensamma prestation att få ut SAOL:s första upplaga på några år är värd all respekt.

Arbetsfördelningen mellan Dahlgren och Rydqvist är inte alldeles lätt att fastställa. Att Rydqvist har företräde på idésidan är klart, och lika tydligt torde vara att Dahlgren är den som dragit det tyngsta lasset med det praktiska arbetet. Dahlgren anställdes av Svenska Akademien redan 1854 för att samla språkprov till ordboken, som vid det laget stod högt på dagordningen. Två år tidigare hade man engagerat den erfarne lexikografen Fredrik Anders Dalin, som då börjat utge sin *Ordbok öfver svenska språket* (1850–55). Hans främsta uppgift var att sammanställa den »ordboksstomme« som ständige sekreteraren Bernhard von Beskow hade skisserat på 1840-talet (bland annat efter att ha konsulterat den danske lexikografen Christian Molbech). I arbetet på stommen hade också en speciellt anställd medarbetare, Sven August Hollander, gjort betydande insatser. Dessutom hade man genom en ekonomisk överenskommelse med mångsysslaren Karl Edvard Kindblad kommit i åtnjutande av en ordsamling som denne förfogat över.

1853 uppstod en allvarlig schism i Akademien till följd av Rydqvists skarpa kritik av Beskows sätt att leda ordboksarbe-

tet. Som resultat härav övertogs ansvaret av en annan ledamot: den kände Shakespeareöversättaren Carl August Hagberg. Han kom att svara för ordboksarbetet mellan 1855 och 1864. Ett provtryck gällande bokstaven A kom ut 1857. Efter Hagbergs död (1864) bearbetades detta och gavs ånyo ut 1870. Det är granskningen av detta tryckta fragment som utlöste Rydqvists pessimistiska uttalanden i förordet till SAOL.

Bearbetningen av Hagbergs manus hade emellertid huvudsakligen utförts av Dahlgren. Denne hade visserligen själv varit sysselsatt med att samla språkprov ur äldre källor; framför allt åstadkom han en magnifik genomgång av reformationsbibeln. Han var emellertid väl förtrogen med arbetet på stommen, och han kände naturligtvis också Dalins egen ordbok, som alltså utkom med sitt sista häfte år 1855. Ord-förrådet i SAOL:s förstaupplaga röjer ett starkt inflytande från Dalin. Även dennes primära syfte hade varit att skänka stadga åt stavningen och understödja standardiseringen av svenskan. SAOL bär emellertid även spår av Rydqvists grundinställning på ett sätt som är helt främmande för den senare tidens upplagor.

Om man hastigt synar den slumpvis valda sidan 80 ur SAOL kan man göra några enkla iakttagelser. Stavningen är här inte påfallande, men den följer i stort sett den av Leopold föreslagna, som Akademien också hade hållit fast vid. När det gäller angivelser av böjningsformer, är SAOL i sina första upplagor mer generös med explicita uppgifter än i senare, delvis till följd av de växlingar som stavningen ger upphov till. Så finner man under uppslagsordet *Fundera* ändelserna *-ar, -ade, -at*, under *Fylla* de utsatta böjningsformerna *fyller, fylde, fylt, fylld, fyll!*; för substantiven anges normalt den obestämda pluralformen, medan det för *Fynd* anges »pl. lika«, för *Fyr* »utan pl.«.

Fundera (-ar, -ade, -at), v. intr. -**ande**, s. n. -**ing** (pl. -ar), s. f. **Fundersam** (-samme, -a; -sammare, -sammast), adj. -**het** (utan pl.), s. f.

Funt (pl. -ar), s. m. Brukas sällan utom i sammansättningen *Dopfunt*.

Fur (pl. -er) och **Fura** (pl. -or), s. f. Gammal oblik kasus är *furu*, som ännu förekommer i uttr. *af furu* (t. ex. *ett bord af f.*) och i sammansättningar, såsom *furubröder*, *furuskog* m. fl.

Furste (pl. -ar), s. m. Stundom skrives äfven *Förste*. -**hus** (pl. lika), s. n. -**ätt** (pl. -er), s. m., m. fl. **Fursten-döme** (pl. -n), s. n. **Furstinna** (pl. -or), s. f. **Furstlig**, adj. (utan gradf.)

Fusk (utan pl.), s. n. -**verk** (pl. lika), s. n. **Fuska** (-ar, -ade, -at), v. intr. -**ande**, s. n. -**are** (pl. lika), s. m. **Fuskeri** (pl. -er), s. n.

Futtig, adj. -**het** (utan pl.), s. f.

Fux (pl. -ar), s. m. Rödlett häst.

Fy! interj.

Fylla (*fyller, fylde, fylt, fylld, fyll!*), v. tr. **F. sig**, v. refl. -**ande**, s. n. -**ning** (pl. -ar), s. f. **Fylle** (utan pl.), s. n.; brukas endast om månen: *månen är i sitt f. Fyllest*, adv. T. ex. *jag kan icke f. tacka dig*. Detta bruk är dock något föråldrad; vanligare nyttjas *till fyllest* (den någon gång förekommande skrifningen *till fylles* är utan stöd i det äldre språket, och brukas icke hvardagligt). **Fyllig**, adj. -**het** (utan pl.), s. f. **Fyllnad** (pl. -er), s. m. -**nadsord** (pl. lika), s. n. — **Fylla** (utan pl.), s. f.; brukas mest i uttr. *i fyllan, i fyllan och villan*. **Fyllbult** (pl. -ar), s. m. -**hund** (pl. -ar), s. m., m. fl. **Fylleri** (utan pl.), s. n. -**galenskap** (utan pl.), s. m. — Se *Full*.

Fynd (pl. lika), s. n. **Fyndig**, adj. -**het** (utan pl.), s. f. — Se *Finna*.

Fyr (pl. -ar), s. m. Af N.Sax. *fyr* (eld), hvilket ord förekommer i uttr. *gifva fyr; ge fyr! fyr!* och i åtsk. sammansättningar, såsom: **Fyrbåk** (pl. -ar), s. m. -**fat** (pl. lika), s. n. -**skepp**

(pl. lika), s. n. -**språng** (utan pl.), s. n. (*i f.*) -**orn** (pl. lika), s. n. -**ugn** (pl. -ar), s. m. -**verkare** (pl. lika), s. m. -**verkeri** (pl. -er), s. n. — **Fyra** (-ar, -ade, -at), v. intr. *F. af* (ett skott, en kanon), *f. på, f. under*.

Fyr (utan pl.), s. n. *Drifva, hålla f. med någon*.

Fyra, räkn. **Fyra** (pl. -or), s. f. **Fyrtio** (*fyrtio, fyrti*), **Fyrtionde**. **Fyrdubbel**, adj. -**faldig**, adj. -**fotad**, p. adj. -**fotadjur** (pl. lika), s. n. -**hörning** (pl. -ar), s. m. -**kant** (pl. -er), s. m. -**kantig**, adj. -**männing** (pl. -ar), s. m. -**sitsig**, adj. -**skäftad**, p. adj. -**struken** (-*struket; -strukne, -a*), p. adj. -**stäm-mig**, adj. -**väpling** (pl. -ar), s. m., m. fl. **Fyrting** (pl. -ar), s. m. (Jfr *Twilling, Trilling.*) — Se *Fjerde*.

Fyrk (pl. -ar), s. m.

Få (*får, fick, fingo, finge, fått, fången*), v. tr. *Fången* brukas sällan i participial bem. (t. ex. *orätt fångets gods*), utan såsom adj. med bet. *fängslig*. Jfr *Fånga*.

Få, pron. adj. oböjl. Brukas endast i plur.; nyttjas äfven substantift, men utan genit. Kompar. *Färre*. -**kunnig**, adj. -**kunnighet** (utan pl.), s. f. -**ordig**, adj. -**ordighet** (utan pl.), s. f. -**tal** (utan pl.), s. n. -**talig**, adj. -**talighet** (utan pl.), s. f. -**välde** (pl. -n), s. n.

Fåfång, adj. **Fåfångt**, adv. **Få-fånga** (utan pl.), s. f. **Fåfånglig**, adj. -**lighet** (utan pl.), s. f.

Fågel, se *Fögel*.

Fåle (pl. -ar), s. m.

Fåll (pl. -ar), s. m. **Fålla** (-ar, -ade, -at, -ad), v. tr. -**ande**, s. n. -**ning** s. f. **Fållbänk** (pl. -ar), s. m. Jfr *Fållbänk*.

Fålla (pl. -or), s. f. *Inhägnad* för kreatur.

Fån (pl. lika), s. n. (mindre br.) **Fåne** (pl. -ar), s. m. **Fånig**, adj. -**het** (utan pl.), s. f.

Fång (pl. lika), s. n. **Fångesman** (pl. -män), s. m. **Fånga** (-ar, -ade, -at, -ad), v. tr.; i part. pret. brukas äfven

Mest iögonfallande är kanske ändå de stundom ganska utförliga kommentarer som fogas till vissa ord. Dessa kan ha växlande karaktär. Till *Fyllest* (som återfinns under huvuduppslagsordet *Fylla*) lämnas förklarande språkprov liksom uppgift om bruklighet:

[– – –] **Fyllest**, adv. T.ex. *jag kan icke f. tacka dig*. Detta bruk är dock något föråldradt; vanligare nyttjas *till fyllest* (den någon gång förekommande skrifningen *till fylles* är utan stöd i det äldre språket, och brukas icke hvardagligt).

Symptomatisk är här hänvisningen till det äldre språket; det är den historiska legitimiteten som är vägledande för det samtida språkbruket. Ännu tydligare replierar kommentaren under uppslagsordet *Fur* på språkhistoriska omständigheter:

Fur (pl. *-er*) och **Fura** (pl. *-or*), s. f. Gammal oblik kasus är *furu*, som ännu förekommer i uttr. *af furu* (t.ex. *ett bord af f.*) och i sammansättningar, såsom *furubröder*, *furuskog* m.fl.

Regelrätt etymologisk information lämnas under *Fyr*:

Fyr (pl. *-ar*), s. m. Af N.Sax. *fyr* (eld), hvilket ord förekommer i uttr. *gifva fyr*; *ge fyr!* *fyr!* och i åtsk. sammansättningar, såsom: **Fyrbåk** (pl. *-ar*), s. m. **-fat** (pl. lika), s. n. **-skepp** (pl. lika), s. n. [– – –]

Här avser förkortningen »N.Sax.« språkbeteckningen »Neder-Saxiska«, vilket motsvarar den nutida termen »medelågtyska«. En funktionsförskjutning inom böjningsmönstret påpekas under verbet *Få*:

Få (*får*, *fick*, *fingo*, *finge*, *fått*, *fången*), v. tr. *Fången* brukas sällan i participial bem. (t.ex. *orätt fånget gods*), utan såsom adj. med bet. *fängslig*. Jfr *Fånga*.

Något påpekande om det hål i systemet som tv-figuren Kurt Olsson egensinnigt fyllde ut med *fådda blommor* förekommer emellertid inte.

Rydqvists ande bakom SAOL:s debut på språkdebattens scen anas sålunda på många sätt. Avslöjande för hans inställning är exempelvis kommentaren till adjektivet *Hög*, som först får komparationsformerna och ordklassstillhörigheten angiven. Därefter följer en parentes med följande innehåll: »Den stundom begagnade fornböjningen *högan* i uttr. *med högan röst, i högan loft*, är der origtigt använd, emedan *högan* är mask., men *röst* fem. och *loft* neutr.« En annan historiskt anlagd kommentar hade kunnat lyda: »I uttryck som *med högan röst, i högan loft* m.m. visar *hög* en äldre maskulin kasusform som generaliserats till att gälla utanför sitt ursprungliga användningsområde.« Det är nämligen så man får se saken; att språkutvecklingen haft fel är för oss en bisarr tanke.

Trots att uttryck av denna typ är välkända åtminstone sedan balladdiktningen och ibland visar historiskt korrekt böjning, ibland – som här – en kombination av former som inte stämmer med de idealiska fornsvenska förhållandena, stämpas de alltså här, i en ordlista över samtidsspråket, som felaktiga. Rydqvist (för det är nog han) tycks vilja mena, att om dessa uttryck skall användas får man hålla uppsikt över kasusböjningen. Denna är visserligen redan på hans tid sedan länge föråldrad men den hör hemma i det ursprungliga tillstånd som rådde i äldsta tid. Därför utgör det egentligen också en naturlig del av svenskan, enligt Rydqvists grundläggande språksyn. Om historien får ange ramarna för det samtida språket, finner Rydqvist inget konstigt i detta. Men det får inte vara vilken historia som helst; de mängder med autentiska paralleller till fraser av typen *i högan loft* som kan på-

visas i gamla texter diskvalificeras suveränt av den språkhistoriske överdomaren som produkter av ett språkssystem i upplösning. Oförfalskad gammal kasusböjning skall det vara.

Rättstavningsmötet 1869 och SAOL

Det avgörande indiciet på att SAOL i huvudsak är Rydqvists skapelse består nog ändå i själva tidssambanden. När förslaget om SAOL väcktes i Akademien hösten 1869, hade det berömda nordiska rättstavningsmötet ägt rum i Stockholm bara ett par månader tidigare.¹⁶ Till detta hade representanter från universitetsstäderna i Skandinavien samt från Stockholm inbjudits, men Svenska Akademien hade troligen på grund av dess förutsägbarhet i stavningsfrågan hållits utanför. Mötesdeltagarna var förhållandevis unga och radikala; man hyllade två grundprinciper så långt dessa var genomförbara: enhetlighet inom de skandinaviska språken och ljudenlighet. Att dessa båda grundtankar var oförenliga hade man inte insett trots betydande förarbeten.

Varje instans hade utsett tre–fyra deltagare. Bland dem märktes många av tidens ledande opinionsbildare. Så deltog från Danmark bl.a. Sven Grundtvig, från Norge Henrik Ibsen och Knud Knudsen, från Lund Knut Fredrik Söderwall och Theodor Wisén, från Uppsala Mårten B. Richert och Carl Säve, från Stockholm Artur Hazelius, senare Skansens grundare; den sistnämnde fungerade som sekreterare.

Grundtankarna kunde ledas tillbaka till Rasmus Rask. Hans *Forsøg til en videnskabelig dansk Retskrivningslære* (1826) är utarbetad »med Hensyn til Stamsproget og Nabosproget«, såsom det står i underrubriken. Härmed avses fornisländskan respektive svenskan; danskan sågs vid denna tid som Danmarks och Norges gemensamma språk. Vännen och lärjunge-

en Niels Matthias Petersen förde Rasks arv vidare. Att fornisländskan betraktas som det gemensamma nordiska urspråket bildar ett stabilt fundament för lösningar i enlighet med den historism som också låg i Grimms och Bopps tänkande, efterhand också i Rydqvists. Petersen hade skrivit en språk-historisk framställning över dansk-norskan och svenskan, som utgick från premissen att »båda« dessa språk hade utvecklats ur fornisländskan.

Här kan man alltså lätt ana en språkvetenskaplig grund för den skandinavism som i olika skepnader skulle blossa upp under 1800-talets lopp. Den storpolitiska och militärt inriktade skandinavismen stukades av de dansk-tyska kriget vid mitten av århundradet, definitivt genom freden i Wien 1864, men det kulturella samarbetet väckte fortfarande entusiasm. I samtliga tre länder pågick en ivrig språkdebatt, som framför allt syftade till en mer ändamålsenlig stavning. En pådrivande faktor var den breddade läs- och skrivkunighet som blev följderna av folkskolans successiva genomslag. Inläringen hämmades uppenbarligen genom onödiga diskrepanser mellan uttal och stavning.

Det framväxande önskemålet att närma stavningen till uttalet sköt av naturliga skäl den historiskt inriktade språkvetenskapens krav på hänsyn till historien i bakgrunden. Rättstavningsmötet 1869 var väl förberett; frågeställningar och lösningar hade cirkulerat i förväg. Man aktade sig för att inbjuda till konflikter. Därför inbjöds inte heller Svenska Akademien (som höll fast vid Leopolds stavningsprinciper), särskilt som man kunde förutse att dess dominerande språkman, den åldrande Grimm-entusiasten Rydqvist, skulle vara självskriven representant. Framgångarna för mötet kom ändå att bli begränsade. Man hade ju, genom sina båda grundprinciper, byggt in en konflikt i själva sakfrågans förutsättningar.

Att följa uttalet trognare i stavningen ledde nödvändigtvis till att de skandinaviska skriftspråken gick olika vägar, samnordiska lösningar gav en abstraktare stavning, som i varje enskilt fall tenderade att fjärma sig från det enskilda språkets uttal.

För svenskans del blev ändå rättstavningsmötet 1869 epokgörande. De svenska deltagarna uppsatte nämligen ett antal förslag till ändringar, som i en majoritet av fallen skulle få ett ganska snabbt genomslag. Så inskränktes användningen av <e> och <o> för ä-ljudet respektive å-ljudet. Skrivning med <w> för v-ljud, <q> för k-ljud samt <th> för t-ljud ersattes av <v>, <k> och <t> i respektive fall. Det gamla långa s-tecknet slopades, närmast som en konsekvens av att också frakturskriften helt ersattes med den latinska. Vidare skulle <ck> för dubbeltecknat <kk> sammanhållas vid avstavning, sammanskrivning av ord undvikas samt anpassade främmande ord skrivas i enlighet med svenska regler. Som mindre prioriterade önskemål antecknades utbyte av <f> och <fv> för v-ljudet mot <v>, av <x> mot <ks> samt enkelteckning av konsonantecknet i vissa vanliga oböjliga ord, såsom *at*, *ok*, *til*, *up*.

Som synes har rättstavningsmötets linje segrat på de flesta av dessa punkter. Att Rydqvist drog i härnad mot förslagen hjälpte inte i längden, inte heller att han fick Akademien att satsa på SAOL, som länge låg dåligt i fas med utvecklingen. De fem första upplagorna är så gott som oförändrade. Med sjätte upplagan (1889) hade Akademien i Esaias Tegnér d.y. fått en eldsjäl som egentligen företrädde en ganska moderat linje, men som ville ha in fler nyheter än han fick. Då hade Theodor Wisén, som för Lunds räkning hade deltagit i rättstavningsmötet tjugo år tidigare, tagit över Rydqvists roll som konservativ bromskloss i Akademien. Samtidigt hade

debattläget utanför Akademien radikaliserats. Tegnér försökte modernisera SAOL, som ohjälpligt hamnade på efterkälken i förhållande till den allmänna utvecklingen, ända fram till mitten av 1900-talet. Hans strävanden imponerade dock inte på nystavarna, med Lundell och Noreen i täten.

Märkligt nog behöll SAOL under denna långa tid sitt officiella anseende. Den hade trots stavningsreformen 1906 och upprepade ilska attacker från både språkmän och skolfolk lyckats behålla sin status som nationell auktoritet på stavningens och böjningens område. När denna ställning etablerades var det stundom på grund av att man utanför Akademiens krets hyste förhoppningar om att nästa upplaga av SAOL skulle närma sig den mer radikala falangens önskemål. Trots att förväntningarna kom på skam gång efter annan tycks ändå Svenska Akademiens namn ha betytt en del för att vidmakthålla ordlistans nimbus. På något sätt verkar ordlistan äga en inneboende kraft, som nästan får en att associera till den förste tillskyndarens, Johan Erik Rydqvists, syn på språket som en levande organism med sin egen speciella karaktär och styrka, med en förmåga att rulla på genom tid och rum.

När SAOL nu för tiden fullgör sin uppgift som riksläkare är det med helt andra förtecken. Den är baserad på solid vetenskaplig grund. En sådan ordning pläderade även Rydqvist för men han menade något helt annat. Lexikografiskt arbete var för honom ingen vetenskap, vilket däremot språkvetenskapen var, det närmast naturvetenskapliga undersökandet av den språkliga organismens utveckling. Vid det här laget är den moderna svenskans struktur mycket väl genomlyst och svenskans grundläggande ordförråd, med en del tillkommande information, kan i regelbundet uppdaterade utgåvor presenteras i enlighet med en väletablerad svensk standard. Till

den väl fungerande standard vi har idag har genom åren SAOL själv starkt bidragit, länge genom att fungera som en tillbakahållande kraft, under det senaste dryga halvseket mest som föredöme.

3 SAOL i många upplagor

Martin Gellerstam

Första upplagan

Några år innan den första upplagan av ordlistan kom ut hade Akademiens ledande språkforskare, Johan Erik Rydqvist, i en översikt över ordboksverksamhet i utlandet beklagat att »en ordbok, värdig vår tids vetenskapliga sträfvän, ej kunnat åstadkommas, och länge nog torde låta vänta på sig«¹. Rydqvist syftade på Svenska Akademiens ordbok som skulle börja publiceras 25 år senare och som fortfarande betraktades som ett osäkert projekt. Han utlovade dock i sin översikt »ett slags ram till Ordboken, en utförlig *Ordlista*«. Där skulle inte finnas några ordförklaringar men däremot uppgifter om böjning och »ordens kön«. Detta var den ursprungliga idén till Svenska Akademiens ordlista. Det fanns därutöver andra skäl till att ge ut ordlistan som tidigare har berörts (se kapitel 2).

Arbetet på ordlistan kom igång snabbt; redaktör blev F.A. Dahlgren. Utgivningen av en första upplaga 1874 blev »ett effektivt motdrag mot reformvännernas strävanden – den erbjöd en lättillgänglig och auktoritativ högsta norm som tryggt kunde följas i undervisningen«². Dessa reformvänner var alltså »nystavarna« som ville ha en stavning som var bättre anpassad till uttalet. Men stavningsdebatten hade

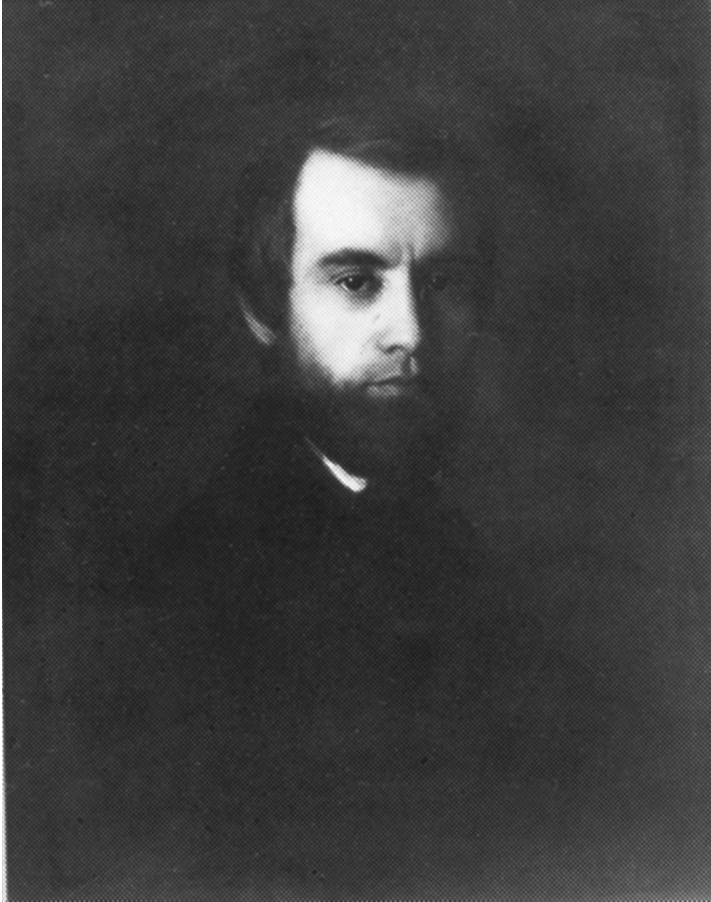

Bild 4. *F.A. Dahlgren, SAOL:s förste redaktör*

vid den här tiden bara börjat och skulle följa Svenska Akademiens och ordlistan långt in på 1900-talet (se vidare kapitel 6).

Ordlistan hade ett blygsamt ordförråd på 34 000 uppslagsord och byggde i huvudsak på den mycket väl renommerade Dalins ordbok³. Rydqvist skrev förordet och hans

»fingeravtryck« syns i själva ordlistan framför allt i notiser om språkriktighet baserad på etymologi. Under uppslagsordet *god* skriver han: »Det stundom förekommande skrif-sättet *i godan ro* innefattar en missförstådd tillämpning av den gamla böjningen, ty *godan* är mask[ulinum], men *ro* fem-[ininum]. Man bör skrifva: *i god ro*«. Han har också en del språkliga utredningar om fast och lös sammansättning, en tradition som har levt kvar i SAOL ända till idag. Under ordet *afsätta* skriver han: »Äfven *Sätta af* för bet. *sätta undan* (i förråd eller till hemtning), *anslå till något ändamål* [...] men icke för ordets öfriga bem., t.ex. *afsätta en embetsman, a. någon från tjensten* [...]»

Ordlistan fick kritik för sina stavningsprinciper och den bristande förståelsen för att stavningen behövde moderniseras, men också för luckor i ordförrådet. De främmande orden var få. Jämför man med sjunde upplagan, som kom ut år 1900, och undersöker ett fragment av ordförrådet kan det se ut så här (med enbart ett grundord för varje utländsk ordgrupp) i första upplagan: *prestav, prima, privilegium, probera, procent, process, professor, profession, profet, profoss*. I sjunde upplagan tillkommer inom samma fragment: *prestanda, prestige, presumera, pretendent, pretentiös, preteritum, pretiosa, preventiv, prim, primär, princip, prior, prisma, privat, probabel, problem, procedur, producera, profan, profil, profit, program*.

SAOL i tretton upplagor

Under ordlistans hittillsvarande livstid – från första upplagan 1874 till den trettonde 2006 – har den vuxit i omfång och ordförrådet gått upp från 34 000 uppslagsord i första upplagan till som mest 155 000 (i nionde upplagan) och vidare till dagens 125 000. Orsaken till det mindre ordförrådet idag

ska vi återkomma till. Upplagorna fördelar sig enligt följande⁴ (i fortsättningen förkortas de olika upplagorna i texten ibland enligt tabellen till U₁–U₁₃).

Tabell 2. SAOL:s upplagor: utgivningsår, redaktörer och antal ord

Upplaga	Utgivningsår	Redaktör	Antal ord
U ₁₋₅	1874–1883	F.A. Dahlgren	35 000
U ₆	1889	F.A. Dahlgren	40 000
U ₇	1900	Otto Hoppe	71 000
U ₈	1923	Ebbe Tuneld	85 000
U ₉	1950	Pelle Holm	155 000
U ₁₀	1973	Gösta Mattsson	135 000
U ₁₁	1986	Martin Gellerstam	115 000
U ₁₂	1998	Martin Gellerstam	
		Bitr. red. Sture Berg	120 000
U ₁₃	2006	Martin Gellerstam	
		Bitr. red. Sture Berg	125 000

De fem första upplagorna var i stort sett identiska⁵ och redovisas här som en enda upplaga med små variationer. Det är först sjätte upplagan (1889) som visar upp ett lite större ordförråd, både fler främmande ord och fler sammansättningar. Efter Rydqvists död leddes arbetet på ordlistan av Esaias Tegnér som både var beredd att gå »nystavarna« till mötes och dessutom var mer liberal när det gällde de främmande orden. Vid sin sida hade han Theodor Wisén som var mer konservativ, särskilt när det gällde stavningen. Det blev inte heller några stora stavningsändringar i sjätte upplagan. I förordet är författaren självkritisk och menar att Akademien borde ha tagit hänsyn till utvecklingen på detta område: »Dock har hon (dvs. Akademien) låtit sig angeläget vara att ej införa någon nyhet, för hvilken tiden ej kunde anses nu vara fullt mogen.« (Om stavningsdebatten, se vidare kapitel 6).

Sjätte upplagan åberopade inte längre historiska och språkvetenskapliga argument utan man talade i förordet om »en icke ringa lättnad i praktiskt hänseende« och »allmänt gällande skrifsed«, alltså en större anpassning till språkbruket.

Upplagan anbefalldes officiellt – för första och enda gången under SAOL:s historia – som grund för skolornas stavning.

Lånord som uppträder »i hyfsadt skick«

Ordförrådet utökas i sjunde upplagan (U7) år 1900 till 71 000 ord. En stor del av orden är sammansättningar och avledningar till ord som redan tidigare varit upptagna i ordlistan. Till detta kommer ett ökat antal utländska lånord. Författaren till förordet (redaktören Otto Hoppe eller kanske Esaias Tegnér d.y.)⁶ höjer dock för säkerhets skull ett varnande pekfinger: »Medtagandet af dessa ord får naturligtvis ingalunda anses innebära en maning till bokens begagnare att mera än förut och till förfång för de inhemska orden gynna de främmande«. Han tillägger dock:

Ingen lär kunna bestrida, att det för vårt språk är bättre, om lånorden däri, äfven de som äro mindre nödiga, uppträda i hyfsat skick, med tidsenlig stafning, riktiga böjningsformer, riktigt genus och riktig konstruktion, än att allt på detta område öfverlåtes åt godtycket.

Detta är en synpunkt som senare redaktörer av SAOL har haft anledning ta till sig, allteftersom inflödet av lånord har ökat. Sedan kan man naturligtvis diskutera vad som var lämplig anpassning av lånorden och vad »tidsenlig« och »riktig« kunde anses betyda.

De relativt många lånorden i U7 kan förklaras inte bara

som ett allmänt uttryck för att kompensera en njuigg inställning i tidigare upplagor. Det kan också, som Sven-Göran Malmgren har påpekat⁷, hänga ihop med en av de stora nyheterna i U₇, nämligen avskaffandet av tregenussystemet. (Se vidare kapitel 6).

Efterdyningar till stavningsreformen

I åttonde upplagan hade ordförrådet stigit till 85 000 ord. Redaktören Ebbe Tuneld, tillika chef för Akademiens ordbok, skriver i förordet att man dels utmönstrat ord som inte längre var i bruk, dels strukit »en mängd sammansättningar, huvudsakligen sådana, som ansetts vara mer eller mindre tillfälliga«. Detta är första gången som en redaktör tar upp frågan om tillfälliga sammansättnings roll och frågan blir mer och mer aktuell allteftersom ordförrådet växer: Ska man ha med många sammansättningar som är »mer eller mindre tillfälliga« och varför i så fall? I första upplagan, som har få sammansättningar, anger redaktören ett viktigt skäl att ha med också sådana ord: »Ett och annat sammansatt ord, hvars upptagande kan synas hafva varit temligen obehöfligt, är meddeladt endast för att utvisa, huru det enkla ordet vid sammansättning undgår en viss förändring, t.ex. *byttlock* af *bytta*; *ambarn* af *amma*; *grimskaft*, af *grimma*« (förordet till U₁). Redaktören för sjunde upplagan anger samma skäl för att ta med »en och annan bildning af mera tillfällig natur« men anger annars »ordens bruklighetsgrad« som det viktigaste urvalskriteriet. Balansgången mellan dessa två kriterier finns fortfarande i den senaste upplagan av SAOL där dock en hel del udda sammansättningar tagits bort. Skälet är följande: måste man hitta på en sammansättning bara för att ange hur ordet är sammansatt så är antagligen behovet av kunskapen

litet. Men man kan aldrig vara säker. Ordet *matrona* tas upp i U6, i den följande upplagan tillfogas sammansättningen *matronvärdighet* som kvarstår i U8. I U9 ändras till *matron[e]-värdighet* som kvarstår i U10. Sedan ändras både sammansättningen och fogen: i U11 anges *matron[a]liknande* även *matrone-* som kvarstår i U12. I den senaste upplagan finns ingen sammansättning och själva grundordet är inte längre särskilt ofta använt. Men variationen i sammansättningsfogen visar på att det kan finnas skäl att ta med ord mer som ordbildningsexempel än av frekvensskäl.

Åttonde upplagan är annars mest känd för sin kvarstående kritik mot en punkt i den officiella stavningen sådan den var utformad i 1906 års stavningsreform. Man ville också i fortsättningen hävda samhörighetsprincipen⁸, enligt Tegnér's förslag, i neutrala former av adjektiv som *god* (*godt*) och i particip av verb som *föda* (*födt*). Tiden hade dock redan gått förbi denna stavning och de officiella formerna var redan *gott* och *fött*, vilket fick Akademien att föreslå sin egen skrivning i andra hand (se kapitel 6).

För ordförrådet och dess beskrivning kom U8 med en annan nyhet, nämligen införandet av »svenska utbytesord vid inlånade ord«.

Den nyhet, som starkast gör sig märkbar, och som i viss mån ger denna upplaga dess prägel, är införandet i många fall av svenska utbytesord vid inlånade ord. Internationella termer ha naturligtvis icke försvenskats. Men även andra främmande ord ha i stor utsträckning förblivit utan utbytesord. Avsikten har nämligen blott varit att lämna sådana, när de verkligen finnas i nu gångbart, naturligt svenskt språk. I annat fall har det främmande ordet lämnats oöversatt. (SAOL 8, förordet).

Åttonde upplagan lanserade förklaringar av många lånord, en tradition som har förts vidare i senare upplagor av ordlistan, även om termen »utbytesord« förklings efter den nionde upplagan. Exempelvis förklarades *amnesti* med »(allmän) benådning (för politiska förbrytelser)«, *amorin* med »(liten) kärleks gud« och *amortera* med »avbetala«, vilket var en nyhet i förhållande till tidigare upplagor. Med tanke på den hållningen till främmande ord som präglar citatet ovan, verkar det sannolikt att »utbytesorden« faktiskt bör tolkas som en uppmaning att om möjligt använda icke inlånade ord i första hand. Vad som här betecknades som inlånade ord var framför allt ord från de klassiska språken vid sidan av franska och engelska. Det stora tyska lånordsförrådet fick normalt inga utbytesord – Tegnér's hållning i uppsatsen »Om språk och nationalitet«, riktad mot Viktor Rydberg, tycks ha präglat SAOL:s syn på lånord.⁹ Att tala om »utbytesord« i exempelvis förklaringen till ordet *amnesti* kan dock verka egendomligt, och de allt vanligare synonymerna till utländska och svårbegripliga ord i senare upplagor spelar inte i första hand den rollen.

Många av lånorden i åttonde upplagan – och även förklaringarna – tycks vara hämtade från Olof Östergrens *Våra vanligaste främmande ord med uttal och förklaring* vars första upplaga kom ut 1907. Man har pekat på¹⁰ att redaktören Tuneld själv medverkade i tredje upplagan av Östergrens ordbok. Dock finns ingen hänvisning i U8 till Östergrens ordbok.

De franska och de engelska lånorden anpassas i åttonde upplagan på olika sätt till uttalet i de långivande språken. När det gäller de franska orden följs Leopolds principer (se kapitel 5) som traderats genom alla upplagor av ordlistan. Där tal och skrift fortfarande står i konflikt ges både den franska

skriftformen och den till svenskan anpassade uttalsformen (*superb, syperb*). På samma sätt ges i de engelska lånorden ofta både den engelska skrivformen och en till uttalet anpassad form (*clown* el. *klaun*). Baktanken är att den skrivande allmänheten skall ta till sig den försvenskade formen, en önskan som hysts av många av SAOL:s redaktörer. Ibland går det, ibland inte – formen *kamping* »camping« har länge erbjudits, liksom *jos* »juice«, båda avfärdade av svenska språkbrukare. I dessa liksom i en lång rad andra fall går utvecklingen mot en ökad anpassning till det långgivande språkets egen struktur.

Man kan fråga sig varför åttonde upplagan så starkt förespråkade en anpassning av lånorden till svenskan. Detta skedde dessutom samtidigt som man var kritisk till den officiellt påbjudna stavningen (med former som *godt, födt*) med hänvisning till tidigare skrivformer och samhörighetsprincipen (se kapitel 6). Kanske kan behandlingen av lånorden ses som en eftergift åt skriftens anpassning till talet och ett erkännande av nystavarnas krav i detta avseende. Redan i Akademiens yttrande i frågan om stavningsreformen (skrivet med Tegnér som en av författarna)¹¹ lovar man att utarbeta en ny ordlista enligt de nya direktiven för stavning och erbjuder sig att göra en del förbättringar »som i sin mån komma att för skolorna underlätta arbetet med rättstavningsundervisningen«.

Språkbruket allt viktigare

Nionde upplagan, med Pelle Holm som redaktör, innebär nästan en fördubbling av det redovisade ordförrådet (155 000 uppslagsord) jämfört med U8. Upplagan har betytt mycket som en konsolidering av ordlistan efter striden kring 1906 års stavningscirkulär, som ett exempel på »en mera öppen

Bild 5. Pelle Holm, redaktör för nionde upplagan av SAOL

och realistisk syn på språket och möjligheterna att kontrollera det¹². Pelle Holm har också själv gett en utförlig och målande bild av den nya upplagan.¹³

Ökningen av ordförrådet avspeglar en snabb utveckling på områden som vetenskap, teknik och samhälle. Ett ord som *bil* (som i U7 bara fanns i formen *automobil*) hade i U8 fått ett tiotal sammansättningar, inklusive en del kortlivade som *bil-*

droska, *bilglasögon* och *bilstall*. Nu stiger antalet sammansättningar till ett åttiotal. Ordet *aeroplan*, som dök upp i U8, ersätts av förleden *flyg-* som i U9 kopplas ihop med ca 150 efterleder. *Cykel* definieras i U8 som »velociped« och har här 15 efterleder som i U9 har utökats till ett sextiotal. I U8 finns ordet *sambälle* med 18 sammansättningar som i nästa upplaga har blivit nästan hundra, ordet *kultur* har i U9 ökat med mer än tre gånger så många efterleder. Välfärdssamhället börjar växa fram vid den här tiden och ord som börjar med *social-* blir allt vanligare: *socialbyrå*, *socialförsäkring*, *socialhjälp* osv. Ord på *social-* fanns redan i U8 men har åttafaldigats i U9.

Men ordförrådet har inte bara ökat på grund av nyheter inom många samhällsområden, utan också därför att U9 är mer generös med lånord och kanske ännu mer med vardagliga ord som hittills lyst med sin frånvaro i ordlistan. Ett ord som *kille* var otänkbart i U8 men togs in i U9 tillsammans med åtskilliga andra, t.ex. *fiffla*, *fixa*, *kompis*, *kul*. Holm skriver att sådana ord »endast bör begagnas i vardagligt eller skämtsam språk« och att det inte är meningen att orden ska användas »i skolungdomens uppsatser om allvarliga ämnen«. Av någon anledning var tiden ännu inte mogen för ordet *tjej* (det kom först i U10) och verkligen inte för de »runda ord« som skulle komma först i U11. Pelle Holm säger själv om dessa senare ord att de visserligen omhuldas i skönlitteraturen men knappast kan sättas in i ordlistan.

När det gäller lånorden tar Holm avstånd från skrivningar baserade på uttal. I franska ord utgår skrivningar som *klo* (»clou«), *garson* (»garçon«), *kurjös* (»kuriös«) och i engelska ord stavningar som *boyskaut*, *klaun*, *lockaut*, *lântennis*. U9 fortsätter istället en utveckling som innebär att lånorden får behålla den form de har i ursprungsspråket.

Holm är kritisk mot modeord som han tycker man ska vara sparsam med: »annars blir ordlistan snart föråldrad«. Han pekar på Karl Gerhards *jazzgosse* och Kar de Mummas *swingpjätt* som han visserligen betraktar som lyckade ord: »De är utmärkta. De har bara det felet att de var för bra. De log ihjäl ynglingarna som de hånlog åt. Dör saken så dör också namnet på saken, och så går det hela över till historien och kulturhistorien.« Han ger andra exempel på ord som han inte anser att man ska ta med i ordlistan, som *dollargrin* och *trottoarbonden*. Orden finns faktiskt med i den senaste upplagan av SAOL, det första visserligen med beteckningen »något ålderdomligt« – men exemplen visar ändå att det kan vara svårt att sja om vilka ord som ska leva vidare.

Pelle Holm inleder sin redogörelse för ordförrådet i U₉ genom att påpeka att ordlistan »vill visa vilka ord som normalt användes eller bör kunna användas i riksspråket [...]«. Formuleringen »vilka ord som normalt användes« är en fråga om språkbruk, om frekvens, medan det därpå följande urvalskriteriet »bör kunna användas i riksspråket« är närmast normerande. Men redan i U₁₀ skriver Gösta Mattsson att ordförrådet och uttalet inte kan vara i samma grad normerande som stavningen. I senare upplagor av SAOL (t.ex. U₁₃, förordet) görs en boskillnad mellan urvalet av ord (»en samling rekommendationer«) och den yttre formen hos dessa ord där ordlistan är »en allmänt vedertagen norm för stavning och böjning av svenska ord«. Den lite skarpare skrivningen om urvalet av ord hos Pelle Holm kan möjligen ses som en bidragande förklaring till den vanliga missuppfattningen att ord som inte står i ordlistan är mindre goda ord och bör undvikas (se ovan »Populära föreställningar om SAOL«).

sabel -*n* *sablar* s. -bajonett. -balja. -bent n. = p.a. -benthet s. -bevärpad. -bärrem. -böna. -fäktare. -fäktning. -fäste. -gehång. -handrem. -hugg. -huggen p.a. -huggning. -hylsa. -klinga. -koppel. -lilja. -skramlande 1 p.a. 2 ~*t* s. -skramlare ~*n* pl. = s. -skrammel. -slukare ~*n* pl. = s. -vælde.

sabin (-i'n) -*en* -*er* s. folk. -er|rovet. - sabinsk (-i'n) -*t* adj. sabinsk|a -*an* -*or* s. ¹sabla ned se *nedsabla*.

²sabla oböjl. attrib. adj. o. adv. vard.

sabotage|a (-a'sj) -*et* pl. = s. [avsiktlig] skadegörelse. sabotage|brott. -dåd. -försök. -handling. -liga. -verksamhet. - sabotör|a -*ade* tr. o. itr. [olagligt] söka skada 1. hindra ngt. -ing s. - sabotör (-ö'r) -*en* -*er* s. -liga.

sachs|are, -isk se *sax|are*, -isk.

sack|a -*ade* itr.; s. *eltr*.

sackarin (-i'n) -*et* s. sötningsmedel. -fri. -haltig -*t* adj. -smak. -tablett. -tillsats. sackning s. till *sacka*.

sadducé [-e'n] -*er* s. sadduceisk -*t* adj.

sadel -*n* *saddlar* s. -bom. -brott. -bruten. -båge. -dyna. -fast. -fasthet. -ficka. -filt. -formad. -formig ~*t* adj. -gjord s. -knapp. -läge. -makare -*makar*[e'n] pl. = s. -makar|nål. -makar|stift. -makar|väv. -makeri ~[-e]l -*er* s. -makeri|affär. -makeri|arbete. -mundering. -näsa. -plats. -plats|publik. -puta. -skydd. -stad. -tak. -tacke.

sad|ism (-ism') -*en* s. naturligt begär att plåga, naturlig grymhet. -ist ~*en* -*er* s. -istisk ~*t* adj.

sad|la -*ade* tr. -ing s.

saffian (-a'n) -*en* äv. -*et* s. skinnsort. saffian[s]|band bokb. -skinn. -sko. -toffel. saffisk se *sapfisk*.

safflor [-e]n s. färgämne. -gult s. -rött s. -växt.

saffran -*en* 1. -*et* s. saffrans|bröd. -bulle. -färg. -färgad. -gul. -krans. -kringla. -kuse. -växt äv. *saffran*.

safir (-i'r) -*en* -*er* s. ädelsten. -blå. -färg. -färgad. -ring. -smycke.

saft -*en* -*er* s. -beredning. -butel|. -fabrik. -flaska. -foder lant. -full. -fullhet. -fylld. -färg. -glass. -kalas. -karaff. -karaffin. -kokning. -kräm. -lös. -löshet. -press. -påse. -rik. -rikhet. -soppa. -station. -säs.

-saft|a -*ade* tr. o. itr.; s. *sig*. -ig ~*t* ~*are* adj. -ighet s. -ning s.

sag|a -*an* -*or* s. saga|afton äv. *sag*. -aktig ~*t* ~*are* adj. -berättare. -berätterska. -bok äv. *sag*-. -cykel. -diktare. -diktning. -djur. -drama. -fe. -figur. -forskare. -forskning. -förtäljare. -förtäljerska. -gestalt. -hävder äld. -krets. -kung. -land. -lik adj. -motiv. -omspunnen p.a. -prins. -prinsessa. -samling. -skatt. -skimmer. -skimrande p.a. -slott. -spel. -stil. -stund. -stunds|barn. -stunds|rörelse. -tant. -tiden hist. -tradition. -värld. -väsen. -åldern. -ö.

saga|litteraturen på Island. -tiden.

sagen s.; *bära syn för* s. sages|kvinna. -man -*män*.

sagg -*et* s. gnat, kält. sagg|a -*ade* itr. -ig ~*t* ~*are* adj. -ning s. Alla vard.

sago -*n* 1. -*t* s. -gryn. -gryns|soppa. -mjöl. -palm. -soppa.

sak -*en* -*er* s. -debatt. -diskussion. -enlig. -enlighet. -fel. -forskare. -forskning. -fråga. -fälla tr. jur. -fällning. -föra tr. jur. -förare. -förhållande. -föring s. jur. -förklaring. -förstånd. -förståndig. -försäkring. -kunnig se d. o. -kunskap. -kännare. -kännedom. -läge. -lös. -löst adv. -minne. -objekt språkv. -ocker jur. -ord. -ordbok. -politik. -politisk. -prosa. -prövning. -register. -revision. -rik. -rikhet. -rätt s. jur. -rättslig. -sammanhang. -skäl. -subjekt språkv. -sökande 1 p.a. 2 ~*t* s. -sökeri ~[-e]l -*er* s. -uppgift. -upplysning. -värde. -ägande ~*n* pl. = best. ~*na* s. jur. -ägare jur. -öre ~*t* ~*n* s. jur., mest 1 pl. -öres|längd. -öres|medel pl.

sak|a -*ade* tr. kortsp. kasta.

saker (sa') oböjl. predik. adj. jur. -förklara

tr. -förklaring.

sakkunnig. -[e]|betänkande. -[e]|förslag. -förordnande. -kommitté. -uppdrag. -utlåtande. -utredning. - sakkunnig|het s. -skap ~*et* s.

saklig -*t* -*are* adj. -het s.

sakn|a -*ade* tr. -*as* -*ades* itr. dep. - saknad 1

-*saknad* p.a. äv. anv. ss. s. 2 -*en* s. -s|känsla.

sakning s. till *saka* kortsp.

sakral (-a'l) -*t* adj. kyrklig, gudstjänst-, helig. -konst.

sakrament (-ent') -*et* pl. = s. nådemedel. -s|förvaltning. -s|lära. -s|skap. -

Försiktighet med engelska lånord

Tionde upplagan av ordlistan (1973), med Gösta Mattsson som redaktör, följer i allt väsentligt de principer som gäller för föregående upplaga. Ordförrådet minskar dock. Efter strykningar av hela 20 000 ord och tillägg av ca 7 000 nya ord ligger antalet ord nu på ca 135 000. Orden som försvunnit har gallrats ut för att de blivit inaktuella men också helt enkelt av utrymmesskäl – det fanns enligt Mattsson en gräns för ordlistans omfång och den gränsen var nu nådd. Den största utrensningen sker »under intryck av meningsriktningen, att ordlistan innehöll alltför många intetsägande sammansättningar«. Mattsson går nu ett steg längre än föregående redaktör när det gäller synen på urvalet av ord i ordlistan¹⁴: »Frånvaron [av ord] innebär inte att ett ord underkännes eller anses mindre godtagbart. Det kan vara skäl att påpeka detta, eftersom SAOL av många har uppfattats som en fullständig förteckning över det godkända svenska ordförrådet och att de ord, som saknas, inte kunde räknas till vårdat språk.« Och han tillägger till yttermera visso att möjligheten att skapa nya ord »är strängt taget obegränsad«.

De nya orden är en spegel av ett 1950- och 60-tal med ekonomiskt uppsving efter andra världskrigets slut och växande industriproduktion. Sammansättningar med ord som *arbets-*, *bygg-*, *konjunktur-*, *konsument-*, *kontors-*, *löne-*, *personal-*, *pris-* och *produkt-* ger många nya ord. Tekniken utvecklas också i snabb takt och enbart trafikväsendet och den ökade bilismen avsätter en mängd ord som *avgasrenare*, *biltätthet*, *diagonaldäck*, *däckdubb*, *fickparkera*, *busvagn*, *kranbil*, *lapplisa* etc. Medicinen och sjukvården ger många nya termer som också sprids utanför fackfolkets krets: *cancerogen*, *dialys*, *hjärtinfarkt*, *immunologi*, *kärlförändring* osv. Ett annat ämnesområde som avsätter nya ord, särskilt under 1960-talet, är sam-

hällsdebatten med nyheter som *barntillsyn*, *blandekonomi*, *bytesbalans*, *dagmamma*, *glesbygd*, *kulturrevolution*, *miljöförstoring*, *naturvård* osv.

Tionde upplagan öppnar nu rejält slussarna för vardagliga ord som först introducerades i den föregående upplagan. Orden är i många fall inte bara allmänt vardagliga utan ofta regionala eller generationsbetingade. Exempel på mer allmänt spridda ord av den här typen är *bluddra*, *bökig*, *deppa*, *dona*, *fika*, *funka*, *fyllo*, *gaggig*, *jippo*, *kass*, *knasig*, *knäpp* (»dum, konstig«), *macka*, *mygla*, *mysig*, *nobba*, *paja*, *snullbe* och till sist också *tjej* (*kille* fanns ju redan). Mer utpräglat regionala ord kommer också in vid den här tiden, gärna sydsvenska (redaktionen fanns i Lund): *fälad* (»allmänning för bete«), *hialös* (»brådslande, rastlös«), *källing* läggs till tidigare ord av samma slag i föregående upplaga, exempelvis *glytt*, *luka* (»rensa ogräs«), *påg* och *rälig* (»ful, otäck«). Dessa senare betecknades där som »vardagligt« eller ibland »skämtsamt«.

Främmande ord – så gott som uteslutande anglosaxiska – kommer nu i allt större antal, även om de flesta i »det väldiga flödet«, enligt Mattsson, inte har tagits med. Ord som införs är exempelvis substantiven *blinker*, *broiler*, *container*, *designer*, *festival*, *forechecking*, *layout*, *party*, *policy*, *pop*, *shop*, *story*, *stress*, *team*, många av dem frekventa om än besvärliga att anpassa till svensk böjning (typen *container*) eller stavning (*shop*, *pop*). Också engelska verb lånades in i försvenskad form, t.ex. *checka*, *choka*, *dumpa*, *tipsa*, *tricksa* enligt samma mönster som gamla inlån av typen *jobba*.

Språkbruket speglat i elektroniska texter

Elfte upplagan kom 1986 och sammanföll i tiden med Svenska Akademiens 200-årsjubileum. Några år dessförinnan hade

redaktören för ordlistan och tidigare chefen för Svenska Akademiens ordbok, Sven Ekbo, lämnat uppdraget som SAOL-redaktör efter att ha färdigställt delar av det som skulle bli den nya upplagan. Ny redaktör blev Martin Gellerstam från dåvarande Institutionen för språkvetenskaplig databehandling vid Göteborgs universitet, dit nu redaktionen för ordlistan kom att lokaliseras. Arbetet på SAOL utgick vid den tiden från en databaserad version av föregående upplaga. Den version hade tidigare använts av Sven Ekbo och blev nu också underlag för den nye redaktörens arbete. Institutionen hade dock inte bara en digital version av ordlistan utan kanske framför allt databaserade texter inom en egen avdelning kallad Språkbanken¹⁵.

Konkordanser Använd korpus: GP 01 Kontext i tecken: 120 tecken Kontextbalans: 50%-50% Antal träffar: 20 träffar

SpråkBANKEN Grad på typsnitt: standard Sösträng: flykt Sök i: konkordans frekvens frekv label Sök Återställ

© 2003 [Info](#) [Nyheter](#) [Språkdata](#) [Inst. för svenska språket](#) [SAOL](#) [In English](#) [Kommentera!](#)

Nästa (21-40) [Tokens: 188 (visar 1-20)][Söksträng: flykt] [Material: p01]

ALLIN 031-62 47 35 kerstin.wallin@gp.se Mat som minner om **flykt** GPFAM [Kon](#)
 straliska radion att många har begravts av släktingar under **flykt**, andra har kastats i havet av den militärunderstödda v GPURL [Kon](#)
 för olika delar av arbetsmarknaden. Det skulle leda till en **flykt** av hjärnor, säger Alar Streimann, Estlands chefsförhan GPURL [Kon](#)
 iv till en högkonsumtredning. Den bör belysa en eventuell **flykt** av högtbildad arbetskraft (braindrain) till andra län GPDEB [Kon](#)
 , säger hon och pekar med ett leende på ett verk med titeln **Flykt** av Mieke Heybroek som hänger ovanför en av muskelbygga GPVSL [Kon](#)
 änningskapare, och om momenten av förberedelse, attack och **flykt** blir alltmer monotona och lika varandra så är det bara GPKUL [Kon](#)
 ett "naturligt" liv, och mera av en suburbanisering: av en **flykt** bort från hutlösa bostadspriser i närheten av storstad GPURL [Kon](#)
 decenniens krig och flerårig torka har tvingat människor på **flykt**, både inom och utanför landets gränser. I grannländerna GPDEB [Kon](#)
 tra Kongo-Kinshasa, där tusentals människor befinner sig på **flykt**. Den här operationen är den största sedan kriget bröt GPURL [Kon](#)
 ut och försvann. Nu polisanmäls advokaten för främjande av **flykt**. Den 27-åriga mannen misstänks för att ha följt efter GPVSV [Kon](#)
 ett till skola och utbildning och skydd för barn i krig och **flykt**. Det man sedan kommer fram till under mötet skickas vi GPGRA [Kon](#)
 på Dramaten. Ett sommarregi i Peking 1987 och På **flykt** 1992. Det är alltså ganska logiskt att det efter Pris GPKUL [Kon](#)
 v mansvärd, av uppbrött, planerad resa eller kanske panisk **flykt**. Det är inte helt lätt att finna utställningens själv GPURL [Kon](#)
 att 24-åringen skulle stanna kvar i häktet för att undvika **flykt**. Detta väckte stor bestörtning både bland de anhöriga GPGBG [Kon](#)
 å självklart briljant. Speciellt som fluga i covern Flugans **flykt**, där han sjunger så desperat från skrevet att man tror GPNO3 [Kon](#)
 t som är en kombination av latinets ego och fugal - jag och **flykt** eller flyktig (läs som ett slags centrum - periferi el GPKUL [Kon](#)
 r som de har hört talas om. Andra använder det som en sorts **flykt**. - En del tycker livet är piss och testur ecstasy. De GPGBG [Kon](#)
 rintelsen bör EU öppna sina gränser för att ge människor på **flykt** en fristad. Om Europa ska visa att idén om den fria rö GPDEB [Kon](#)
 hasa har 50 miljoner invånare. 1,2 miljoner befinner sig på **flykt**. En stor del av dessa flyktingar befinner sig i andra GPURL [Kon](#)
 as. Striderna har hittills drivit cirka 23 500 människor på **flykt** enligt Röda Korset. Robertson påpekade vid ankomsten GPURL [Kon](#)

Sökning utförd kl. 9.47 den 22 april 2009

SpråkBanken

Bild 6. Konkordansutdrag ur Språkbankens texter

Här insamlades texter av olika slag och bearbetades till konkordanser (se bilden!) – där varje ord i texterna förtecknades i sitt sammanhang med hänvisning till källan. Texterna omfattade vid den tiden kanske femton miljoner ord men skulle så småningom mångdubblas. Detta material användes i elfte upplagan till viss del för att ta fram nya ord, kompletterat med utdrag ur Svenska Akademiens ordboks samlingar i Lund.

Ordförrådet i elfte upplagan blev mindre än i föregående upplaga – trots att det alltså fanns goda möjligheter att använda nya källor till att lägga till fler ord. En viktig orsak var tendensen från tidigare upplagor att stryka vad man kallade »självkla» sammansättningar efter nionde upplagan, som haft det största ordförrådet hittills (ca 155 000 ord). Minskningen av omfånget på ordlistan hade påbörjats i tionde upplagan med motiveringen att om nya ord överhuvudtaget skulle kunna beredas plats i ordlistan måste annat skäras bort. Redaktören för tionde upplagan inriktade sina nedskärningar på sammansättningar som ofta går tillbaka på enkla ord som finns i återkommande serier, t.ex. *historia*, *historiker*, *historisk*, och sedan sätts samman med ett annat enkelt ord som *religion* och då ger sammansättningar som *religionshistoria*, *religionshistoriker*, *religionshistorisk* osv. Det visade sig dock inte vara enkelt att formulera en tumregel om hur man skulle skära. Man inriktade sig på treledade sammansättningar som var mindre vanliga men tog mycket utrymme. Mattsson tar som exempel »de mindre angelägna orden« *råttfällsfabrik*, *räkнемaskinstangent* och *snörlivssömmerska*¹⁶. Problemet är att ordlistan har som en av sina uppgifter att också hjälpa användaren med uppgiften om hur treledade sammansättningar normalt konstrueras: heter det kanske *råttfällfabrik* och kanske *räkнемaskintangent* (bortsett från att just dessa ord är mindre vanliga)?

Emellertid ströks en hel del sammansättningar också i elfte upplagan som nu omfattade ca 115 000 ord. Som exempel på strykningar kan nämnas sammansättningar med *konung/kung* som funnits med i den tidigare upplagan: *konunga*- eller *kungablad*, *-värdighet*, *konungsman*, *kungabrev*, *-hyllning*, *-trohet*, *kungssorg* och de historiska orden *kungsfrid* och *kungsbus*. Några nya sammansättningar med *konung/kung* var inte aktuella. En del sammansättningar med *häst* visade sig också vara mindre vanliga: *hästbiff*, *hästbår*, *hästdagsverke*, *hästgardist*, *hästskulptur* och *hästombyte*.

De nyttillkomna orden var hämtade från till exempel miljö: *skogsdöd*, *drivhuseffekt*, *förnybar*, *biobränsle*, *jordvärme*, *solceller*, *vindkraft*; medicin: *aids*, *hjärthbytte*, *fosterdiagnostik*; data-teknik: *hemdator*, *flexskiva*, *databrott* och *dataintrång*; samhällsdebatt: *förhandlingsuppställning*, *skambud*, *skatteplanering*, *desinformation*, *framförhållning*. Nya fritidssysselsättningar var *gymning* och *brädsegling*.

Beredvilligheten att ta in de vardagliga orden fortsatte i elfte upplagan, in kommer *digga*, *fläng*, *flummig*, *hipp*, *häftig*. En nyhet är att de så kallade runda orden gör entré, dock för säkerhets skull med bruklighetsbeteckningen »kan uppfattas som stötande«, en formulering som ger en antydning om effekten om man använder ordet, istället för att fördöma användaren (med uttryck som av typen »vulgärt«). När orden nu införs är det kanske mindre för att informera läsaren, än som ett uttryck för principen att det som finns i allmänspråkliga texter också skall avspeglas i SAOL. Detta är för övrigt en princip som vid den här tiden anammats av ordböcker på många språk.

Engelska lånord fortsätter att komma in i ordlistan, visserligen med en viss restriktivitet men ändå med en något mer liberal hållning än vad som var fallet i tionde upplagan

där ett antal ord förtecknas som, enligt redaktör Gösta Mattsson, inte borde ingå i ordlistan, t.ex. *fan, feature, fejka, fight, flop, image, playboy, slimma, tajt, walkover*. Han kommenterar: »Den växande kunskapen i engelska och möjligheten att på den vägen i ordböcker o.d. skaffa sig upplysning om orden gör dem ganska överflödiga i en svensk ordlista.« Vägledande för elfte upplagan har snarare varit uttalandet (citerat ovan) i förordet till sjunde upplagan om att det är bättre att ha med lånorden »i hyfsat skick« än att orden överlämnas åt godtycket. I praktiken betyder nu detta att orden i allt väsentligt förs in i ordlistan i sin engelska form.

De uppräknade engelska lånorden tas in i elfte upplagan tillsammans med ord som *bodybuilding, coach, deadline, bearing* och *gay*. Huvudproblemet med de engelska lånorden är för övrigt inte om de »finns« i svenskan eller ens om de ska redovisas i SAOL eller ej, utan hur de i förekommande fall skall anpassas till svensk böjning och svenskt uttal. Dessa frågor tas upp i en särskild diskussion om anpassningen av lånorden i svenskan (se kapitel 5).

Ordlistan i nya kläder

Tolfte upplagan¹⁷ av ordlistan kom 1998, till det yttre lik sina föregångare men med texten presenterad i en helt ny form. Alltsedan den första upplagan på 1870-talet hade ordlistan sett ut på ungefär samma sätt med orden i en kompakt och utrymmesbesparande form där avledningar och sammansättningar på ett konstfärdigt sätt knutits samman med ordstammarna (se bild på SAOL 9 s. 65). Texten var inte lätt att läsa. Bakom svårigheten för läsaren låg samhörighetsprincipen som exempelvis innebär att ett ord placeras tillsammans med sina sammansättningar även om bokstavsordningen därige-

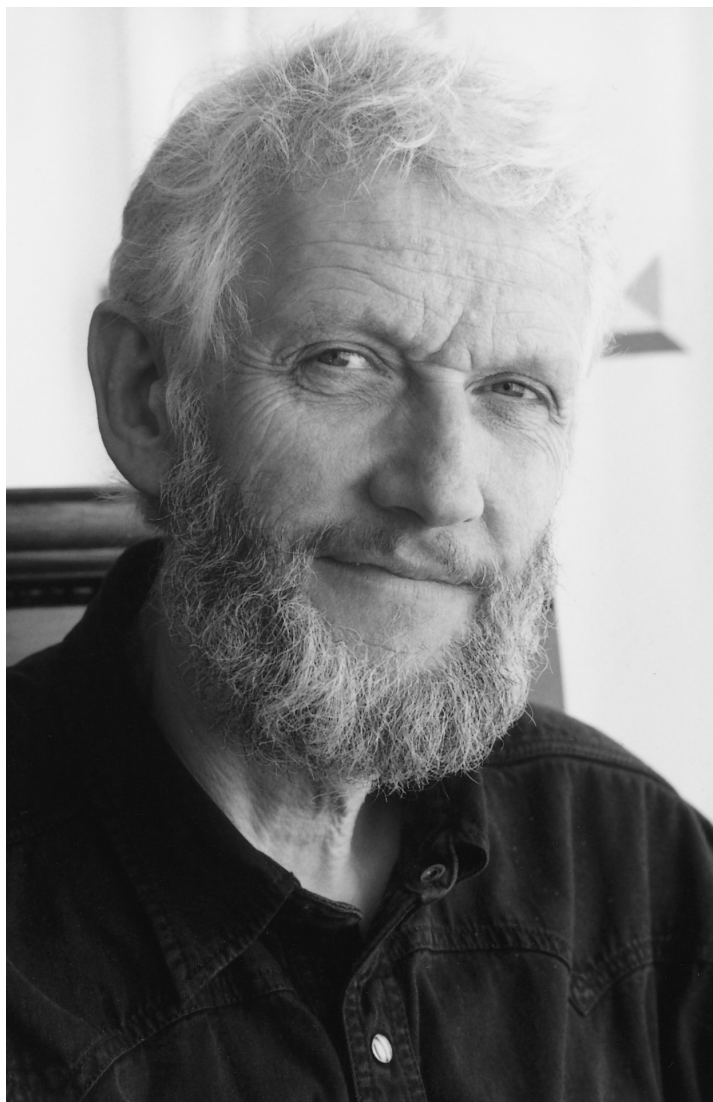

Bild 7. *Martin Gellerstam, redaktör för SAOL 11 (1986) till 13 (2006)*

nom bryts. Ibland var det också svårt att avgöra om man hade att göra med en sammansättning eller ett självständigt ord. Under räkneordet *en* fanns som sammansättningar exempelvis *endräkt*, *enastående* och *endera* medan *enskild* och *enslig* redovisades som självständiga ord. Och för den som ville hitta fram till ordet *ledmotiv* gällde det att veta om ordet fanns under något av de fyra huvudorden *led* eller kanske under något av de tre uppslagsorden *leda* (där man till slut kunde hitta sammansättningen). Problemet med den här sorteringen var att bokstavsordningen ständigt bröts – även om huvudorden stod i bokstavsordning så bröts denna ordning av sammansättningar och ibland också avledningar. Det var alltså begripligt att det var svårt att hitta i ordlistan och den vanligaste förekommande frågan från allmänheten gällde ord som »inte finns«.

SAOL bröt nu med den gamla traditionen och införde fullständig bokstavsordning. Detta skedde inte utan komplikationer eftersom man därigenom inte längre visste vilka sammansättningar som hörde till vilket huvudord. Den kunskapen kompletterades enligt vissa regler: under *fotled* står till exempel den ordböjning utsatt som leder till rätt betydelse av *led*. I andra fall överlämnades till läsaren att avgöra vilket huvudord som avsågs. Vilken betydelse av *val* kunde ligga bakom ord som *valfångst* och *valkuvert*? Detta är problem som inte förekommer i definitionsordböcker där varje ord har sin förklaring och den absoluta bokstavsordningen är självklar. Däremot är den inte lika självklar i en ordlista med många oförklarade sammansättningar där – som tidigare – samhörighetsprincipen utgjorde ett slags ersättning för definitioner.

sabad,ill [-ill'] s. -en -er
växt

sabad,illfrö s.

sabad,illlättika s.

sabba v. -de (vard.) sabo-
tera; förstöra

sabbat s. -en -er judisk
vilodag från fredags-
afton till lördagsafton;
sön- el. helgdag ss. vilodag
m.m.

sabbatsdag s.

sabbatsfrid s.

sabbatsmål,tid s.

sabbatsro s.

sabbatsterm,in s.

sabbatsår s.

sabb,ik s. -en -ar (prov.)
kvidd

sabb,ikinät s.

sabel s. -n *sablar*

sabellbalja s.

sabellbent adj.

sabellbent,het s.

sabellfäste s.

sabellhand,rem s.

sabellhugg s.

sabellklinga s.

sabelllilja s.

sabellskida s.

sabellskraml,ande s.

sabellskrammel s.

sabellstuk,are s.

sabell,ta,ad adj.

sab,in [-i'n] s. -en -er per-
son som tillhörde ett
fornitaliskt folk

sab,insk [-i'-] adj. -t

sab,inska s. -n *sabinskor*

***sabla** oböjl. adj. o. adv. (vard.)
i kraftuttryck, t.ex. s. *otur*

sabot,agelhandl,ing s.

sabot,agel,känsl,ig adj.

sabot,agel,verk,sam,het s.

sabot,era v. -de söka skada
el. hindra; motarbeta o.d.

sabot,ering s.

sabot,ör [-ö'r] s. -en -er

sacherl,tårta [sach'- äv.

sasj'-] s. chokladtårta

med aprikosfyllning

sachs,are se *saxare*

sachs,isk se *saxisk*

sacka v. -de; *sacka efter* bli
efter

sackar,id [-i'd] s. -en -er

sockerart

sackar,in [-i'n] s. -et söt-

ningsmedel

sackar,in,tabl,ett s.

sackar,os [-å's] s. -en rör-

el. betsocker

sack,ning s.

sadducé s. -n -er medlem av

judiskt parti på Jesu tid

sadduce,isk [-se'i'-] adj. -t

sadel s. -n *sadlar*; *sitta sä-*

kert i sadeln; s. *av rådjur*

bakre parti av rygg-

stycket

sadel,bom s.

sadel,brott s.

sadel,bruten adj.

sadel,fast adj.

sadel,fast,het s.

sadel,ficka s.

sadel,filt s.

sadel,form,ad adj.

sadel,gjord s.

sadel,knapp s.

sadel,mak,are s.

sadel,mak,eri [-i' el. sa'-] s.

sad,ist,isk adj. -t

sadla v. -de lägga sadel på
s. *om* äv. byta åsikt el.

planer m.m.

sadl,ing s.

sado,masoch,ism el.

sado,masoch,ism s. sadism

o. masochism

sado,masoch,ist el. **sado,ma-**

soch,ist s.

sado,masoch,ist,isk el.

sado,masoch,ist,isk adj.

safari [-fa'-] s. -n; pl. -er äv.

-s färd i afrikansk vild-

mark för jakt m.m.

safaril,hatt s.

safariljäg,are s.

safaril,ark s.

safaril,stol s.

saffian [-a'n] s. -en äv. -et

skinn

saffian(s),band s.; bokband

saffian(s),skinn s.

saffian(s),väska s.

safflor s. -n växt; färgämne

safflor,tistel s.

saffran s. -en el. -et växt;

krydda o. färgämne

saffransbröd s.

saffransbulle s.

saffransgul adj.

saffranskaka s.

saffranskrok,us s.

saffransiris s.

saf,ir [-i'r] s. -en -er ädelsten

saf,ir,blå adj.

saf,ir,ring s.

saf,ir,stitf s.

safsa s. -n *safsor* ormbunke

saft s. -en -er

safta v. -de; s. *sig* bli saftig

Bild 8. Tolfte upplagan med strikt bokstavsordning

En nyhet i tolfte upplagan var också markeringen av ordledsgränser, alltså uppdelningen av orden i enlighet med hur de är bildade. Orden markeras antingen med en stor ordledsgräns vid sammansättningar, t.ex. *trüd/gård*, eller en liten för att avskilja ordled i enkla ord, t.ex. *ro-lig*. Den här informationen om svensk ordbildning finns i varje uppslagsord men diskret inlagd så att den inte stör den läsare som inte är ute efter informationen.

Ordledsuppdelningen var också tänkt som möjlig alternativ modell för avstavning. Istället för att regelmässigt föra en konsonant till nästa rad – t.ex. i *bi-lar* – som i den normala svenska avstavningsmodellen, så skulle man kunna använda ordledsmodellen och istället avstava *bil-ar*. Ordledsmodellen är naturligt nog mer komplicerad när man kommer till det internationella ordförrådet (hur avstavas *affisch*?), och SAOL:s ordled som grund för alternativ avstavning mötte en hel del motstånd (se t.ex. diskussionen i tidskriften *Språkvård*, år 2000).

De nya orden i tolfte upplagan (ca 5 000) kunde hämtas ur allt större textdatabaser i Språkbanken. Av dessa var lånorden en relativt liten del, de flesta från engelskan, som *server* och *webben* men också från andra språk med ord som *dojo*, *fibromyalgi*, *konsensus*, *pastrami* och *serotonin*. Den stora gruppen var som alltid inhemska bildningar, vanliga sammansättningar av svenska ord (se Tabell 3). Många var inte ens särskilt nya i meningen att de dök upp efter den föregående upplagan. Några sammansättningar med *affär* visar detta: *affärsetik*, *affärsförhandling*, *affärshandling*, *affärsområde*, *affärsprojekt*, *affärssed*, *affärstidning*. Allt man kan säga om dessa ord är att de inte fanns i föregående upplaga och att det fanns belägg i Språkbanken under 1980- och 90-talen.

När det gäller ordens fördelning på ämnesområden är det svårt att urskilja några tydliga tendenser, bland annat därför att tilläggen inte avspeglar ett statistiskt stickprov av alla nyord i svenskan. Språkbankens texter är trots allt inte en trogen avbild av all svensk text. Något kan man dock säga om de nyord som har »fastnat i nätet«. Inom det officiella språket kommer ord som *konvergenskrav* och *konsensus*, medicinen bidrar med *betablockerare*, *fibromyalgi* och *signalsubstans*, data-tekniken levererar en rad engelska lånord som *cd*, *hacker*,

Tabell 3. SAOL 12. Exempel på nyord i form av samman-
sättningar

sakpolitik	sexårsverksamhet	slöjtvång
salsaband	sidokollision	smakrik
samarbetsinvit	självbild	smakstart
sameting (Sametinget)	skalbolag	smygkör (vid travtävlingar)
samhällsklimat	skatterabatt	småbelopp
samriskföretag	skinnskalle	snabbmatskedja
satellitkanal	skolpeng	snitthastighet
segerpremie	skraplott	snökaos
sektledare	skrivarkurs	soffprogram
sekundärinvandring	skräckscenario	solskyddsfaktor
separatistgrupp	skuldfälla	sopberg
seriemördare	skuldsanering	soppteater
servicebutik	slagskott	
sexturist	slutperiod	

mejla, surfa osv., ekonomin fortsätter att avsätta mer eller mindre nya ord som *aktiemäklare, bankkris, bokslutsdisposition, bostadslåneinstitut, budgetnedskärningar, börsras, ekobrottslighet, finansnetto, fåmansföretag*. Ord inom miljöområdet hade i många fall redan kommit in i elfte upplagan men nya bildas fortlöpande, t.ex. *alternativodlad, bioenergi, deponi, ekoturism, glasiglo*. Sporten utgör en stor del av dagens tidningar och därifrån kommer en del sportord, inte alltid nya utan ibland sådana som helt enkelt inte tidigare förekommit i SAOL, t.ex. *avbytarbänk, bollbällare, bortalag, bottenstrid, breakboll*.

Finlandssvenska ord infördes i lite större skala redan i elfte upplagan men fick en ny genomgång via den svenska avdelningen av Forskningscentralen för de inhemska språken i Finland och uppgick nu till ca 350 ord. Det rör sig om speciella betydelser av ord som redan finns i svenskan, t.ex. *batong* »bagett«, *bobba* »bacill«, *bygel* »galge, klädhängare«

men det kan också gälla ord som bara finns i finlands-svenskan: *brandstake* »eldgaffel«, *firabel* »extraknäck, svart-jobb«, *buda* »underkänna, kugga«, *latläxa* »bakläxa«, *lekbäck* »barnhage« osv. Dessa ord intar en särställning i förhållande till andra regionala ord i svenskan i kraft av finlandssvenskans status som officiellt språk i Finland.

Ett tusental ord togs bort ur ordlistan. Det kunde gälla alternativa stavningar som blivit föråldrade, t.ex. *guterä* »gouterä«, *jos* »juice«, *milliard* »miljard«, *portjé* »portier«, *syperb* »superb« och *visky* »whisky«. Det kunde också handla om ord som försvunnit av ideologiska skäl, t.ex. sammansättningar av typen *negerby* (trots Karlfeldts Svarta Rudolf) och *negersång*, inte för att begreppet har försvunnit utan för att ordet *neger* har blivit stilistiskt negativt markerat (»något nedsättande«).

En annan typ av ord som försvann eller fick en annan form är fast sammansatta verb som idag antingen inte används (*avbedja*) eller bara finns i lös sammansättning (*fasttaga*, *hemtaga*) eller sådana verb som mest förekommer i particip (*påpälsa* blir *påpälsad*, *uppjaga* blir *uppjagad*). Många sammansatta verb har tidigare funnits i SAOL som ett slags platshållare för löst sammansatta verb, t.ex. *uppiffa* istället för *piffa upp* som man i ordbokssammanhang undvek att redovisa som uppslagsord. Sådana platshållare har redan tidigare i SAOL plockats bort och detta arbete fortsatte nu.

Vissa ord som har gemensam ordbildning försvinner, t.ex. beteckningar på kvinnoyrken som slutar på *-erska* och *-inna*. Det motsvarande manliga ordet på *-are* är i allmänhet fortfarande gångbart och fungerar allt oftare som en könsneutral beteckning (*dansare*, *skådespelare*, *lärare* osv.). Samtidigt finns tendenser att den feminina ändelsen lever kvar, förvånande nog ofta i sportsammanhang (*längdhopperska*, *simmerska*,

bäcklöperska), kanske beroende på att manliga och kvinnliga sportgrenar normalt är åtskilda och att detta kan behöva markeras.

Tabell 4. SAOL 1 2. Exempel på utmönstrade ord på *-erska*

angiverska, anstifterska, avskrivarska, bedjerska, befrierska, bettlerska, binderska, botgörerska, bråkmakerska, dubbelgångerska, fjärrskåderska, förespråkarska, försnillerska, försångerska, förtjuserska, gångångerska, grålmakerska, gångerska, gästgiverska, hamstrerska

De flesta strukna orden är i största allmänhet alltför ovanliga för att behållas i ordlistan: *kaffesurr* (från ransoneringstiden), *kvällsvarsdags*, *merbemælde*, *själaspis*, *struntkarl*, *ämbarsvis*, *äre-förgäten*.

Trettonde upplagan: stor omsättning av ordförrådet

Den största förändringen i den hittills senaste upplagan av SAOL, den trettonde, gäller ordförrådet, både det stora antalet nyord (ca 10 500) och de utmönstrade orden (ca 5 500). Detta relativt stora ingrepp i ordförrådet har underlättats av två hjälpmedel i arbetet med ordlistan: större textmängder med svenskt språkbruk och bättre verktyg för jämförelse mellan SAOL och dessa textmängder.

Vår kunskap om språkbruket i framför allt skriven text har ökat starkt genom datateknikens hjälp. Utvecklingen har gått mycket snabbt mot mycket stora sökbara textdatabaser, i första steget Språkbankens texter som är särskilt lättillgängliga genom sortering i konkordansform (se bild 6 ovan), betydligt större tidningsdatabaser som PressText och Mediaarkivet och mycket stora textkällor på datanätet, som exempelvis Google. Källorna har olika inriktning. Språkbankens

texter (numera ca 200 miljoner löpande ord) spänner över en längre tid och innehåller flera olika texttyper (skönlitteratur, offentligt språk, tidningsspråk), tidningsdatabaserna är betydligt större och har sin speciella inriktning och Google innehåller det mesta av skriven svensk text. Källorna är också i olika grad tillförlitliga: exempelvis är Google en outtömlig källa till information som dock måste behandlas med urskillning, särskilt eftersom söktjänsten innehåller mycket privat text som inte nått nätet via någon oberoende textgranskare.

För att kunna göra jämförelser mellan texter och SAOL:s databas krävs att ordförråden uppträder i jämförbar skepnad. I en ordlista finns enbart grundformen av ord, eller det man kallar uppslagsformen, men i texter finns ordförrådet i alla handa böjningsformer. För att en jämförelse mellan de olika ordförråden ska vara möjlig måste antingen alla böjningsformer förvandlas till uppslagsord eller alla uppslagsord i ordlistan till (möjliga) böjningsformer. I arbetet med SAOL tillämpas det senare alternativet. Varje ord i ordlistan har alltså försetts med alla de böjningsformer som kan anses möjliga. Denna information finns i en separat databas, kallad Svensk morfologisk databas (SMDB) (se vidare kapitel 7).

Orden är där indelade i böjningsklasser och alla böjningsformer är genererade, totalt ca 1,2 miljoner ordformer. SMDB är också kopplad till korpusdata från Språkbanken, vilket betyder att varje ordforms förekomst i texter kompletteras med en frekvensuppgift. För det redaktionella arbetet med SAOL betyder denna möjlighet till samkörning två viktiga fördelar: man kan jämföra ordförrådet i ordlistan med stora textmängder och därigenom få fram ord som finns i texter men inte i ordlistan (möjliga nyord) eller omvänt få fram ord som finns i ordlistan men inte i texter (ord som eventuellt kan strykas).

Samkörningen mellan SAOL och de utnyttjade texterna visar på ett sådant överflöd av möjliga ord som skulle kunna läggas till i ordlistan att man lätt kunde dubblera ordförrådet. Sådana nya ord är naturligtvis mest sammansättningar där det allra tydligast framgår att de som faktiskt finns med i ordlistan bara är ett urval, visserligen representativt men dock ett urval. För att få med de mest frekventa orden kan man vid jämförelsen ställa krav på frekvensen hos de ord som ännu inte finns i ordlistan. En utgångspunkt för vilka ord man preliminärt kunde vara intresserad av sattes till frekvensen 10 – men fortsatta kontroller visade att ett ord med en sådan frekvens kunde vara dåligt fördelat på texter och därför inte borde tas med. En uppfattning om vilka ord som genom en sådan inskränkning inte tas med i ordlistan kan man få i Tabell 1 (se s. 15). Här följer nu en översikt över nya ord i trettonde upplagan.¹⁸

Tabell 5. *Nyord i SAOL 13 efter ämnesområde och ordklass*

Ämnesområde/ ordklass	Nyord
databasehandling, informationsteknik	<i>blipp, blogg, cache, chatt, chip, cookie, fildelning, läsplatta, pinkod, spamfilter, skräppost</i>
ekonomi, handel	<i>aktiebubbla, betaltjänst, konsumism, långlördag, nischbank, ränteoro, rättvisemärkning, släppfest, tigerekonomi, trainee</i>
hälsovård	<i>antioxidant, healing, mervärdesmat, peeling, pedikyrist, självterapi, sockerbomb</i>
massmedier	<i>mediedrev, medieindustri, nyhetsdesk, nätupplaga, reklamjengel</i>
mat, dryck	<i>basmatiris, brioche, chokladboll, chorizo, enolog, gnocchi, baloumi, jambalaya, kryddbukett, mortadella, rucola, shiitake</i>

miljö	<i>ekoby, klimatförsämring, miljöeffekt, miljöalarm, skatteväxling, torskkvot, världsarv</i>
musik	<i>intro, karaoke, klezmer, muzak, rai, ska, ståbas</i>
naturvetenskap	<i>genterapi, glykosid, niacin, rhizom, melanin</i>
politik	<i>asylskäl, avtalspensionär, drogliberalism, friår, försvarsnedläggning, grönbok, intifada, jihad, kvinnobandel, maxtaxa, minoritetsskydd, mujabedin, nolltolerans, personvals kampanj, pigavdrag, sanningskommission</i>
religion	<i>huvudgudstjänst, kippa, mandala, mantra, matutin, new age, nåjd, röcklin, uniat</i>
sjukvård	<i>artroskopi, fågelinfluensa, healing, laktosintolerans, livsstilsjukdom, muntorrhet, operationskö, organbrist, osteoporos, åldersjukdom</i>
sport	<i>avbytarbås, fotparad, lågodsare, nickduell, rookie, slashning, taekwondo, tbaiboxning</i>
teknik	<i>bergvärme, marknät, nummerpresentatör, pixel, rattkerycka, suv</i>
trafik	<i>plåtpolis, bastighetsöverträdelse, mittrücke, trängselavgift</i>
övrigt	<i>guldta, kylskåpspoesi, sabb, tårtning, hint, hjärnsläpp, intimisering, magkänsla, nedköp, oflyt, pucko, retro, svenne, tummis</i>
adjektiv	<i>blocköverskridande, brötig, direktverkande, flashig, förvald, hushållsnära, konsistent, kontrafaktisk, maffialiknande, minimalistisk, patriarkal, queer, småtråkig, snålspolande, sprödbakad, sunkig, systemkritisk, transgen, utagerande, utseendefixerad, utvisningshotad, västvänlig, åldersfixerad</i>
verb	<i>bolagisera, certifiera, dissa, dubbelklicka, dubbelpanera, flippa (ur), frihetsberöva, fönstershoppa, inkomstpröva, kameraövervaka, lyxrenovera, marknadsanpassa, mingla, pierca, promota, punktbevaka, pusha, skatteplanera, skejta, sms:a, sommarprata, uppgradera, överbelåna</i>

Utgångspunkten för strykning av föråldrade ord är en lista över alla ord som finns i SAOL 12 men inte i Språkbankens jämförelsematerial. Listan kom efter vissa korrigeringar att omfatta ca 10 000 ord som efter jämförelse med ännu större textdatabaser reducerades till ca 5 500.

Ord som börjar komma ur bruk är svåra att registrera eftersom de sällan används. De är på sin höjd intressanta som kuriositeter och svåra att hantera för lexikografen. Det har i allmänhet ansetts bättre att fria än fälla i en ordbok och därför får utjänta ord stå kvar i ordböcker som stumma vittnen från en annan tid, eventuellt med en markering som »mindre brukligt«. Så växer ordboken och problemet blir allt större med åren.

Svenska Akademiens ordlista (SAOL) har varit i bruk sedan 1874 och benägenheten att rensa ut gamla ord har varit mindre än önskan att introducera nya. För att komplicera bilden ytterligare är ordlistans uppgift att inte bara spegla dagens ordförråd utan också gårdagens i viktiga avseenden. Ord som *armborst*, *hillebard* och *örtug* har inga moderna motsvarigheter men försvarar ändå sin plats i SAOL som historiska begrepp. Vidare kan en sak vara oförändrad medan beteckningen byts ut: *annotationsblock* heter numera *anteckningsblock* (som idag ofta får digitala motsvarigheter). Ibland försvinner ord för att de på olika sätt har blivit socialt olämpliga, t.ex. *negerby* och *bednamission* som försvann redan i förra upplagan. Här följer några exempel på ord som har strukits i den senaste upplagan.

Tabell 6. *Exempel på olika typer av strukna ord i SAOL 13*

Kategori	Strukna ord
Funktionsord	<i>ebo, eburuväl, likasåväl</i>
Gamla franska verb	<i>absentera, admittera, approbera, kalmera, ledera</i>
Allmänna ord	<i>betjäntplats, bysättning, djäkneår, fattigmansstuga, fysiljering, hackelsekista, hövitsmannaskap, ilgodsexpedition, kvicklunch</i>
Adjektiv	<i>anammansvärd, bräckaktig, fågerlockig, fejdlysten, filurisk, förklenlig, grannsynt, hugnelig, knoddaktig, kurtisant, lastfull, mosterlig »beskyddande«, njugghänt.</i>
Personbeteckningar	<i>baldakinbärare, begynnare, frestarinna, gynnarinna, koafför, lantpolis, mammonstrül.</i>

Varför stryks då trots allt så många ord, en del inte alls obegripliga, kanske till och med fortfarande i bruk hos en och annan? Skälen är flera men det viktigaste är kanske att SAOL inte är en historisk ordlista utan beskriver samtidens språk. Den som vill veta närmare vad en stor mängd äldre ord i svenskan betyder kan – som tidigare nämnts – gå till Svenska Akademiens ordbok på nätet.

4 Ordförädets förändring i SAOL

Martin Gellerstam

Gamla ord och begrepp försvinner

En vanlig orsak till att ord kommer ur bruk är att den verklighet som ligger bakom ordet inte längre är aktuell.¹ Detta kan gälla såväl konkreta som abstrakta ord även om saker många gånger försvinner helt medan abstraktioner gärna ersätts av andra ord. När bruket att *åderlåta* (»tappa blod på«) folk i medicinskt syfte kom ur modet försvann så småningom en rad konkreta saker som förknippades med denna verksamhet, t.ex. *koppsnäppare* (kvar till sjunde upplagan, i detta kapitel används U7 osv.) och *koppglas* (kvar ända till UII). Däremot lever *åderlåta* och *åderlåtning* kvar i dagens ordföråd, dock huvudsakligen i den bildliga betydelsen »avlägsna något värdefullt«. Kvar finns faktiskt verbet *koppa* »suga ut blod med koppglas«, även i den senaste upplagan, betecknat med »ålderdomligt«. Andra konkreta ord som försvunnit är fortskaffningsmedel som *posthäst* (U8), *ångvagn* (UIO), *enbetsdroska* (U9). Men också abstrakta ord försvinner ur SAOL eller ersätts ibland av ett annat ord, t.ex. *tuska* (»byta«), *missbilliga* (»ogilla«) och *ofatt* (»oformlig, klumpig«). Andra markeras som historisk term, ofta betecknande organisatoriska begrepp, t.ex. *busförhör*, *rusthåll*, *ståndsriksdag*, *indelningsverk*.

Som exempel på ord som försvinner ur ordförrådet kan vi se på ordet *skola* och dess sammansättningar som idag inte längre förekommer (parentesen anger i vilken upplaga ordet är borttaget ur SAOL): *skolaga* (U11), *skoldamm* i den bildliga betydelsen »enformig och själsdödande skolundervisning« (U11), *skoldräkt* »skoluniform« (U8), *skolfuxeri* »pedanteri« (U12), *skolgriller* »pedantisk skollärdom« (U8), *skolkammare* »kammare utyrad som bostad för skolelev« (U8), *skolkarl* »skollärare« (U10), *skolmin* »för skollärare kännetecknande min« (U10), *skolmästare* i den gamla betydelsen »(pedantisk) lärare« men aktuellt i en annan betydelse (U13), *skolmästarmin* (U11), *skolmästarton* »skolmästaraktig ton« (U11), *skolpedant* (U11), *skolsyssla* (U11), *skoltukt* (U11), *skoluppfostran* (U9).

Det som har försvunnit är påfallande många ord som kritiserar skolan för pedanteri och själsdödande undervisning men också ord som anger handgriplig uppfostran i skolan. Ordet *aga* blir alltmer ovanligt i samhället överhuvudtaget, särskilt sedan kroppslig bestraffning av barn förbjöds i Föräldrabalken 1979. Några sammansättningar kan noteras: *kroppsgaga* dyker upp först i U9 och finns fortfarande i U13 utan kommentar; *busaga* finns från och med U9 med beteckningen »historiskt«, dessförinnan sedan U1 utan kommentar; *barnaga* är idag ett överraskande frekvent ord (40 000 träffar på Google, februari -09) men finns inte i ordlistan före U13 (med exemplet *totalförbud mot barnaga*) – de flesta hänvisningarna till ordet sker i ett sammanhang där svensk lagstiftning ställs mot förhållandet i andra länder. En avledning till *aga* är det idag ovanliga ordet *lättagad* som finns i SAOL från början och ända fram till U10. SAOB upptar ordet utan förklaring. Några enstaka fall på Google handlar om hundar som är lättagade, dvs. inte behöver mycket till-

rättavisning för att lyda. I ett fall (en blogg) handlar det om barnuppfostran: »Jag hatar när folk blir arga. Mamma berättade då att min mormor någon gång kallat mig *lätttagad*.«

Några skolord som dyker upp i U7 handlar om hur duktig man är i skolan: *laudaturkarl* (»elev med högsta betyg«) och *approbaturkarl* (»elev med godkänt betyg«). Det första finns med ända till U10 och det andra till U8. Orden försvann kanske inte främst för att förlederna är ovanliga utan snarare för att det tidigt också fanns kvinnliga elever. Ett ord som *A-student* kan möjligen ha ersatt *laudaturkarl*.

Gamla ord ersätts av nya ord

I första upplagan ingår ordet *skotväng*, förklarat med »skorem« och markerat som föråldrat. Redan i U7 har ordet försvunnit och ersatts av *skorem* som finns från början och fram till senaste upplagan. Ordet syftar både på en rem som spänns över skons översida och det vi idag hellre kallar *skosnöre*. Så ersätts gamla ord av nya, även om innehållet är tämligen oförändrat.

Ett annat ord som bytt yttre form är substantivet *sod/såd* (U1–6) som betyder »köttspad, köttssoppa«, markerat som föråldrat i U1. Där fanns konkurrenten *kraftisoppa* (tyska *Kraftsuppe*) som lever kvar till U7 men i sin tur slås ut av franskan *buljong* (från U6 till idag).

Ett annat ord från franskan är *kalsonger*, helt levande idag men från början en ersättare till det inhemska *lårfeder* (U1–6).

Ser man närmare på förändringar av det här slaget finner man många exempel: ord som anger butiker av olika slag, från *bod* till *affär* och dagens stora variation med *butik*, *boutique*, *magasin* och mängder av varumärken som beteckning

på försäljningsställena (McDonald's osv.). Hit hör också förändringen av yrkesbeteckningar, särskilt när det gäller att höja prestige för lågstatusarbete: de gamla yrkena *tjänarinna*, *tjänsteflicka* och *piga* fick kring förra sekelskiftet nya beteckningar, särskilt i stadsmiljö: först *ensamjungfru*, sedan *bembitråde* och slutligen *bembjälp* vid mitten av 1900-talet. Ordet *bembjälp* är ännu fullt levande i de hushållsnära tjänsternas tid, kanske dock mindre i officiella sammanhang än i den allmänna betydelsen »hjälp i hemmet«.

Yrkesbeteckningar är bara ett av många exempel på »humaniseringen« av ordförrådet eller det som ibland kallas »verbala reformer«, alltså att *stödare* blir *lokalvårdare*, att *dårhusen* får mer humana efterföljare och att sjukdomar ändrar namn från folkliga till medicinska beteckningar (*sockersjuka* blir *diabetes*, *kräfta* blir *cancer* osv.).

En särskild grupp av ord som utsätts för snabb förändring är sådana som introducerar en ny företeelse men inte riktigt hittar sin yttre form. Det handlar alltså egentligen inte om »gamla« ord utan om processen fram till en accepterad form för en ny företeelse. Ett exempel är introduktionen av datorn som dök upp i nionde upplagan 1950 i formen *matematikmaskin*.

Senare lanserades istället *datamaskin* och strax därefter också *dator* – alla tre beteckningarna förekommer i tionde upplagan 1973.

En mycket tydlig tendens till utbyte av ord har att göra med den stora inlåningen av ord från främmande språk, särskilt från engelskan. Tidigare betraktades inlånade ord med skepsis av språkvårdare om de inte tillförde någon ny betydelse till svenskan. På 1960-talet pågick till exempel en livlig diskussion om ordet *designer* som man inte ville släppa in i svenskan eftersom det redan fanns det inhemska *formgivare*.

Även idag pågår denna typ av diskussion, till exempel vill en del språkvårdare inte acceptera det från engelskan lånade ordet *konsistent* eftersom vi redan har det egna (?) ordet *konsekvent*.

Denna hållning är fullt begriplig när det gäller att försöka hitta svenska motsvarigheter till utländska ord som är besvärliga att hantera ifråga om uttal, böjning osv. – men så är ju inte alltid fallet. Påfallande är att utländska ord som anammas i svenskan ofta anses ha en särskild betydelse som skiljer sig från det svenska ordet (som t.ex. i det nämnda ordet *konsistent*). En motsvarande rädsla för att låta svenska ord få en ny betydelse under inverkan från engelskan är inte lika stark – även om det finns en tydlig skepsis hos många språkbrukare inför att engelska betydelselån införs (t.ex. *spendera* i betydelsen »tillbringa« eller *koncept* i betydelsen »idé«). Vi ska se närmare på just ord som får ny betydelse.

Gamla ord får ny betydelse

Ordförrådet förändras inte bara genom att nya ord tillkommer och gamla dör ut, utan en viktig förändring handlar också om ordens innehåll, betydelsen. Nya betydelser kan uppstå på många olika sätt och av många olika skäl och gamla betydelser kan försvinna. Mekanismen bakom betydelseutvecklingen kan se olika ut, men en vanlig typ av förändring, den metaforiska, är baserad på likhet mellan den ursprungliga och den nya referenten (alltså den verklighet som ordet refererar till). Vi ska som exempel se på utvecklingen av ordet *rackare* som har en lång historia i svenskan och som uppträder både som enkelt ord och som sammansättning under hela SAOL:s historia.

Från början syftade ordet *rackare* på en person som slak-

tade och flådde hästar, »hudavdragare« (exempel i SAOB från 1603) men det kunde också betyda »hantlangare åt bödel« och ibland också »bödel«. Tidigt kom ordet också att syfta på en person som rensade kloaker och avträden (belägg från 1640). Ordet hade i dessa betydelser en starkt nedsättande innebörd. Idag finns ordet kvar enbart i ordspråk och talesätt (t.ex. *Det hampar sig väl, sa tjuven, gifte sig med rackarns dotter*).

Vid sidan av denna betydelse finns sedan länge (exempel från 1592) en mer allmän som avser en osympatisk eller karaktärlös person, i äldre tid starkt nedsättande med betydelsen »fåhund, skurk«, senare också lite mildare »skojare«. Denna betydelse har också utvidgats till att omfatta djur eller saker och förekommer dessutom i sammansättningar med allmänt nedsättande innebörd.

Idag känner vi bäst till följande vardagliga betydelse (enligt SAOB): »om person eller djur eller sak, med mera neutral eller rent uppskattande innebörd; särsk. om ngn eller ngt som imponerar eller som ses med road välvilja (trots att man åsamkas möda eller besvär); särsk.: krabat, filur, baddare; äv. i smeksamt tilltal«. Betydelsen är belagd från tiden 1845–1930. Därutöver har vi idag en del fraser, t.ex. *tjuv-och rackarspel* men också kraftuttryck som *jag gav mig rackarn på att [...]* och *den rackarns [...]*.

Betydelseutvecklingen följer ett inte ovanligt mönster. Utgångspunkten är en verksamhet med låg status där en person rensar kloaker, får hästar och är hantlangare åt bödeln. Beteckningen *rackare* blir tidigt en nedsättande benämning och lever kvar också sedan verksamheterna har försvunnit eller fått andra namn. När ordet inte längre associeras till sitt ursprungliga innehåll kan den nedsättande betydelsen rentav bli positiv i »smeksamt tilltal« eller »road välvilja«, ungefär

som andra vanligen nedsättande ord: *skojare, marodör, buse*.

SAOL från år 1900 (U7) har kvarlevor av ordet *rackares* betydelse »hantlangare åt bödeln« i sammansättningar som *rackardräng* (»bödelsdräng«), och i *rackarkärria* (som figuretrade vid avrättningar) och har dessutom exempel på ordet som starkt nedsättande förled i sammansatta ord: *rackarfölje, -pack*. Dessutom finns i samma upplaga exempel på en mer neutral eller rentav (som idag) positiv betydelse i *rackartyg*. I U8 försvinner de kanske föråldrade *rackardräng* och *-kärria* och in kommer det nedsättande *rackarkäring* (snarast i betydelsen »äldre otrevlig kvinna«) men också det något mer förlåtande *rackarunge*. I U9 kvarstår ännu *rackarfölje, -käring* och *-pack*, nya är mer positiva ord som *rackarbyting, -pojke, -unge* och *-spel* (i uttrycket *tjuv- och rackarspel*). U10 gör inga stora förändringar men lägger till de inte så vanliga *rackargubbe, -jänta* och *-väder* och plockar bort *-byting* och *-liv*. U11 rensar i sammansättningarna och behåller bara de neutrala eller positiva: *rackarknep, -pojke, -spel, -tyg, -unge*. Dessa kvarstår oförändrade i U12 och U13.

Så ändras ordet *rackare* från en kvardröjande och nedsättande innebörd till dagens betydelse som är mer neutral eller präglad av »road välvilja«.

Ett typiskt exempel på hur inhemska ord får en ny betydelse genom påverkan från främmande språk är de s.k. betydelselånen från engelskan. Ett sådant fall är det nyss nämnda ordet *spendera* som under påverkan från engelska *spend* som både betyder »lägga ner pengar (på något)« och »tillbringa (tid)«. Det svenska ordet *spendera* får alltså i svenskan också den andra betydelsen av det engelska ordet. Så ser det ut i många svenska ord idag som har en engelsk motsvarighet till det yttre och genom lån övertar engelska betydelser: *adressera* (ett problem), *köpa* (ett argument), (ett nytt) koncept,

(i dålig) kondition, konservativ (uppskattning), daterad »gam-malmodig«, frysa (löner), initiera (en undersökning), lokal (handlare), motivera (någon att göra något), såpopera m.fl. Detta är emellertid frågor som ligger i utkanten av SAOL:s område eftersom ordlistan – till skillnad från betydelseordböcker – inte går närmare in på ordens betydelser.

Nya ord med ny betydelse

Nya ord med ny betydelse utgör den stora gruppen av tillägg i varje ordlista. Den trettonde och senaste upplagan av SAOL har utökats med 10 500 ord, ett stort antal men ändå inte så stort som i flera ordlistor från 1900-talets första hälft. De nya orden är inte alltid sådana som tillkommit sedan publice-ringens av den närmast föregående ordlistan utan kan också rent allmänt vara en komplettering av ordförrådet.

Nyorden är till allra största delen svenska sammansättningar där de ingående ordleden är lätt igenkännbara men där helheten står för en ny betydelse: *aktiebubbla*, *bensträckare*, *bromsmedicin*, *djurrättsaktivist*, *flerpersonersbushåll*, *gränsöver-skridande*. Lånord från främmande språk är betydligt färre än de svenska sammansättningarna, allra högst en tiondedel, de flesta från engelskan: *agility*, *beach*, *catwalk*, *dejt*, *freak*, *hallow- een*, *hardcore* osv.

För att få ett grepp om nyord i ett längre perspektiv ska vi gå tillbaka till de tidigaste ordlistorna och se på hur nya ord inom ett visst område successivt kommer till. Som exem-pel tar vi utvecklingen av nya ord som är sammansatta med *kvinn*a och *man* som förled i olika upplagor av ordlistan. Vi bortser från att ordförrådet som innehåller dessa två ord inte i alla avseenden är jämförbara – det finns andra synonymer som skulle kunna tas med, t.ex. *dam*, *fru*, *herre*, *karl*. Varför

heter det t.ex. *damkör* men *manskör*? Men det är inte i första hand ordens parallella uppträdande som är av intresse här utan ordens spegling av en samhällsutveckling med hjälp av de två vanligaste orden för de två könen.

Kvinna och *man* har med tiden fått många sammansättningar, en del av dem självklara och kanske mindre intressanta för att spegla utvecklingen. Hit hör de flesta orden i första upplagan (observera stavningen som ändrades i sjunde upplagan): *qvinfolk*, *qvinsperson*, *qvinmodrückt*, *qvinmolinien* men också gamla ord som *qvinnofrid* och *qvinnobatare*. De ord som vi ska se närmare på i Tabell 7 handlar om jämlikhet eller strävan efter större jämlikhet mellan könen, vidare om de egenskaper som knyts till de två orden och slutligen ord som kan kallas perspektivmarkörer, som normalt ses från kvinnligt eller manligt perspektiv. Vi börjar i sjunde upplagan och ser vilka ord som tillkommer i följande ordlistor. Årtalen knutna till orden från sjunde upplagan och framåt markerar ordens första uppträdande i svensk skrift enligt SAOB. Årtal till ord efter 1938 (då ordet *kvinna* skrevs i SAOB) har i många fall hämtats från f.d. Svenska språknämndens nyordsböcker.

Vi tar avstamp i sjunde upplagan som har flera ord som inte är belagda tidigare i SAOL men som ofta är mycket äldre. Först ska vi se på några ord från jämlikhetsområdet: *kvinnnoemancipation* (1866), *kvinnnofrid* (Birger Jarl!), *kvinnofråga* (1880), *kvinnosaken* (1886) och *kvinnosakskvinna* (1896); några perspektivmarkörer som *kvinnohat* (1640), *kvinnohatare* (1734, redan i första upplagan), *kvinnnotjusare*, *kvinnolist* (1665), *kvinnodyrkan* (1827) och *kvinnogunst* (1804). Inga ord för kvinnliga egenskaper finns vid den här tiden (till skillnad från manliga egenskaper).

I åttonde upplagan (1923) införs några medicinska ord,

Tabell 7. Nya ord på *kvinn*a i vissa betydelser från sjunde upplagan (1900) och framåt

	Jämlikhetspolitik	Egen- skaper	Kvinnans syn på mannen	Mannens syn på kvinnan
Sjunde uppl. 1900	kvinnomancipation (1866), -frid (fornsvenskt), -fråga (1880) -saken (1886) -saks kvinna (1896)		kvinnohat (1640) -hatare (1734) -tjusare	kvinnolist (1665) -dyrkan (1829) -gunst (1804)
Åttonde uppl. 1923	-klinik (1917), -läkare -saksman (1904) -saksrörelsen (1886)			
Nionde uppl. 1950	-förbund (1897) -förening (1885) -gille (1908) -organisation -rörelse (1886) -rösträtt (1883) -saksrörelse (1886) -överfall	-kraft		-ideal (1885) -kult (1896) -logik (1896) -lynne (1785) -tycke (1645) -välde (1746)
Tionde uppl. 1973	-förakt (1886) -präst			
Elfte uppl. 1986	-centrum, -diskriminering -fientlig (1819) -forskare, -forskning (1974), -frigörelse (1886), -förtryck, -grupp, -historia (1963), -hus (1978), -jour (1983), -kamp (1979), -läger (1976)			
Tolfte uppl. 1998	-dagen, -fälla (1989) -fördrande, -historisk, -lista, -misshandel -parti -prästmotståndare (1958) -representation -våld (1790)			-affärer -dominerad
Trettonde uppl. 2006	-fridskränkning -handel, -lön -motstånd -saks kämpe		-karl	-dominans

vidare *kvinnosaksrörelsen* (som dyker upp redan 1886) och ordet *kvinnosaksman* (med hänvisning till Strindberg som första belägg 1904). Först i nionde upplagan (1950) upptas en rad organisatoriska ord från tiden kring sekelskiftet: *kvinnoförbund*, *kvinnoförening*, *kvinnogille* »kooperativ kvinnoförening« och *kvinnorösträtt* som kommer 1883, året innan frågan väcktes i riksdagen för första gången.

Ett av de få orden som möjligen kan räknas till kategorin »kvinnlig egenskap« kommer också i denna ordlista, *kvinnokraft* (i titeln till en bok om »missbrukad kvinnokraft«). Några exempel finns också på vad som kan ses som manliga perspektivord: *kvinnoidéal*, *kvinnokult*, *kvinnologik*, *kvinnotycke*, *kvinnovälde*.

I tionde upplagan (1973) tillkommer *kvinnoförakt* (som finns med redan 1888) och *kvinnopräst* som inte förekom när SAOB tryckte texten om *kvinna* (1938).

I elfte upplagan 1986 kommer något dussin nya ord knutna till jämlikhetspolitik, alla saknas i SAOB (av det skäl som just nämndes) utom två: *kvinnofientlig* (från 1819, kanske ett kvinnligt perspektivord) och *kvinnofrigörelse* från 1886, markerat i SAOB som mindre brukligt och översatt med »kvinnomancipation«. Tonen skärps nu alltmer: nya ord är *kvinnoförtryck* och *kvinnokamp*. Detta fortsätter i den följande upplagan 1998 med ord som *kvinnoförnedrande*, *kvinnomisshandel* och *kvinnovåld*. Nu talas också om ett *kvinnoparti*.

Några perspektivord är *kvinnofärd* och *kvinnodominerad*.

I den senaste upplagan 2006 uppträder nyord som *kvinnolön* och *kvinnohandel* och det gamla ordet *kvinnosak* kommer igen i sammansättningen *kvinnosakskämpe*. Perspektivordet *kvinnokarl* dyker upp först nu och män (och kanske kvinnor) kritiserar *kvinnodominans* i olika sammanhang.

Ser man på ordet *man* och nya sammansättningar är bil-

den lite annorlunda. För det första är ord som handlar om jämlikhetspolitik nästan obefintliga, kanske därför att någon kamp för lika rättigheter inte har behövts – männen har varit »normalfallet« i de flesta verksamheter i samhället. På senare tid har det talats om *kvinnodominans* och män har organiserat *mansläger* med mönster från tidigare *kvinnoläger*. Däremot återges i 1900 års upplaga av SAOL ett antal ord som står för manliga egenskaper eller allmänt berömmande handlingar, ord med gamla anor: *manhaftig* (1544), *mannabragd* (1798), *mannadat* (1685), *mannakraft* (1712) och *mannamod* (1658). Nästa upplaga har ingenting att tillägga men i 1950 års upplaga fylls det på med ytterligare ord: *mannagärning* (1929), *mannavilja* (1901) och *mannavulen* (1898). Några perspektivmarkörer finns också, dock osäkert från vilket perspektiv: *manslukerska* och möjligen *manlös* (som dock kan betyda annat än att vara utan make). Nästa upplaga kompletterar med *manhaterska* (1913) och *manäterska* (1924).

I elfte upplagan 1986 finns nyord som i huvudsak återger kvinnans syn på mannen: *manschauvinism*, *manschauvinist*, *mansgris*, *mansdominerande*, *mansroll* och i senare upplagor *manschauvinistisk*, *manscentrerad*, *mansdominans*, *mansdominerad*.

Ordförrådet som tidsspegel

Ser man tillbaka på ordförrådet i SAOL:s äldre upplagor frammanas bilden av ett Sverige på väg från ett jordbruksamhälle till ett industriland. Arbetslivet förändras; gamla verksamheter försvinner och nya tillkommer. Inflyttningen till städer hade redan påbörjats under andra hälften av 1800-talet, många lämnar jordbruket för att bli industriarbetare i städerna. Politiska partier och folkrörelser stärker

demokratien samt ökar medvetenheten om klasskillnader och kvinnors bristande möjligheter att delta i politik och samhällsliv. Samtidigt pågår den tekniska utvecklingen som under 1900-talet förvandlar Sverige till en framgångsrik industrialisation.

Ordförrådet i sjunde upplagan av SAOL, år 1900, kan lämpa sig som en utgångspunkt för en titt på det svenska samhället vid sekelskiftet. Man kanske för säkerhets skull ska mana till en viss försiktighet eftersom ordförrådet i en viss upplaga inte alltid är en trogen spegel av tiden för publiceringen (enligt den tidigare nämnda tendensen hos redaktörer att »hellre fria än fälla«). Flera av orden i det följande finns ännu kvar i senaste upplagan av SAOL, dock med stilupplysningen »ålderdomligt«.

Yrken och sysselsättningar i ordlistan vid den här tiden avspeglar en verklighet och ett språkbruk som kan gå långt tillbaka i tiden: *buntmakare* (»körsnär«), *domestik* (»person som tillhör finare tjänstepersonal«), *fiskmånglare* och *skoflickare* (»skomakare, skoreparatör«). I affären (som betecknas som *bod* eller *handel*, ordet *affär* tycks ännu inte betyda »butik«) fanns *bodbetjänter*, *boddrängar* och *bodmamseller*, kanske också *hökaren* som själv drev affären. Möjligen fanns också en *bodknodd*, ett nedsättande ord som fanns med i ordlistan ända fram till U10. På torget stod *torggummor* och *torgmadammer* och kanske också *fiskmånglerskor* och *fiskblöterskor* (som blötte och sålde torkad fisk). Olika kvinnor var behjälpliga med diverse »hushållsnära« tjänster: *badgumman*, *hjälpgumman*, *jordegumman* (»barnmorska«), *skurgumman* och *tvättgumman*. Dessa var inte nödvändigtvis äldre kvinnor. Ordet *gumma* (liksom *gubbe*) kunde vara neutralt ifråga om ålder och i en del fall vara synonymt med *hustru* »gift kvinna« – exempel på detta är *hjälpbustru* och *vakhustru*.

De sysselsättningar som figurerar i ordlistan vid sekelskiftet och som idag saknas eller markeras som ålderdomliga har i många fall låg status i samhället. Yrken som kräver längre utbildning och teoretiska studier har i allmänhet under lång tid haft oförändrad beteckning, t.ex. *advokat, agronom, doktor, ekonom, ingenjör, jurist, läkare, lärare, officer, präst, teolog*. Sådana yrken har hög status i samhället och behöver inte språkligt uppgraderas enligt modellen *skurgumma – städerska – lokalvårdare* etc. och står därför kvar oförändrade under längre tid. Andra exempel på tidiga lågstatusyrken i ordlistan är *bälgrampare* »orgeltrampare«, *bödelsknekt, bödelsdräng, dagakarlar* (ett lite högtidligt ord för »daglönare«), *fågelfångare* (som står kvar idag som »ålderdomligt« kanske tack vare Mozarts Trollflöjten) och *kolbärare*.

Många andra personbeteckningar som inte avser yrken i vanlig mening har också försvunnit idag. En sådan är *busman* som har flera betydelser men ursprungligen avser en medlem av husfolket, idag mest känt i sammansättningen *bushanskost* »enkel vardagsmat som husfolket åt till vardags«. På kvinno sidan finns andra exempel: *bushållsmänniska* som anges som vardagligt och används »om kvinna som ägnar sig åt skötseln av hus och hem« (kanske den betydelse av *människa* som i SAOB betecknas som »vardaglig eller någon gång skämtsamt förtrolig beteckning för kvinna«). Besläktat med detta ord är *köksbjörn* som anges som skämtsamt och betyder »kökspiga eller kvinna som helt går upp i arbetet i köket« – ordet finns faktiskt idag på Google men avser en modern variant av kökspigan, nämligen en hushållsmaskin. Ett gammalt ord som också försvunnit är *brudfrämman* som enligt SAOB är »benämning på den (äldre o. ofta förnämligare) kvinna som ikläder bruden bröllopskruden o. går henne till handa under bröllopfesten«. En annan försvunnen person-

beteckning är *knäkamrat* som används om personer som sitter invid varandra (knä vid knä), till exempel i en skola, ungefär »bänkkamrat«.

Ser man på egentliga ämnesområden – och inte bara på ordbildningskategorier som personbeteckningar – så vittnar också här ordförrådet om tidens flykt. Skillnader mellan ordlistan från 1900 och den senaste från 2006 ligger ibland mindre i ordförrådets omfång än i ord som försvunnit respektive tillkommit. Ett exempel är sammansättningar med ordet *kyrka* där bland annat följande ord försvunnit ur ordlistan: *kyrkodags*, *kyrklädd*, *kyrkmin* (*taga på sig kyrkminen*), *kyrkobruk*, *kyrkoförbör*, *kyrkogods*, *kyrkogångare*, *kyrkobemman*, *kyrkolärare*, *kyrkorån*, *kyrkotionde*, *kyrkotjänare*, *kyrkovin*, *kyrkstraff*, *kyrktjuv*, *kyrkvaktare*, *kyrkvall*. Ändå är de allra flesta sammansättningarna med *kyrka* idag och för hundra år sedan faktiskt desamma.

I hela ordförrådet har naturligtvis åtskilliga kyrkliga ord försvunnit. Unga präster åker inte längre på *adjunktskärran* (alltså missiveras till olika tjänster »såsom hjälppräst«), kontraktsprosten får inte längre en *prostetunna* (en tunna spannmål) som arvode för visitationer och resekostnader och man talar inte längre om *bednafolk* och *sabbatsbrott*. En viss teologisk humanisering ligger säkerligen bakom borttagningen av en del sammansättningar med *synd* (*syndabot*, *syndafördärv*, *syndasömn*, *syndaånger*) – kvar finns idag ett drygt tiotal, flera i mer allmän betydelse såsom *syndabock*, *syndaflod*, *syndaregister* och *syndastraff*. Ett ord som fanns redan i första upplagan – och höll sig kvar ännu i U9 med beteckningen »vardagligt« – är det äldre svenska ordet *syndapalt*, där ordet *palt* (enligt Hellquists Svensk etymologisk ordbok) betyder »(trasig) stackare«. Det gamla ordet *själaspis* »näring för själen« – känt från 1800-talets uppbyggelselitteratur – försvann, som tidigare nämnts, i tolfte upplagan.

Klassamhället vid 1900-talets början avspeglas i nedsättande ord som rör de lägre samhällsklasserna, såsom drängar, pigor, daglönare och arbetare i allmänhet. Ordlistan innehåller ord som *pigfasoner*, *pigsjuka*, *populas* (numera »starkt nedsättande«), *plebejnatur* och nedsättande beteckningar riktade mot fackföreningar: *arbetarvänlig*, *arbetarspärning* (»lock-out«). Synen på »mindre kvalificerat« arbete framgår av sammansättningen *-göra* som kom till användning när det handlade om dessa samhällsgrupper (*dränggöra*, *betjäntgöra*, *hundgöra*, *grovgöra*) men också brukades om kvinnligt arbete i allmänhet (*kvinnfolksgöra*, *fruntimmersgöra*). Ordet *göra* (som substantiv) används överhuvudtaget inte om utbildade personers arbete. Synen på den som stod utanför samhället eller förekom i utländska sammanhang var tydlig: *landsstrykare/strykerska*, *zigenarbord* men också *hundturkar*; ännu finns dock *hottentott* kvar liksom *neger* (som dock idag kommenteras med beteckningen »kan uppfattas som nedsättande«).

Synen på kvinnan handlade inte bara om *fruntimmersgöra* etc. utan också om annat som var förknippat med henne: *fruntimmersaktig*, *kjolregemente* men också ord som *krognymf*, *köksbjörn* (som tidigare nämnts) och allmänt nedsättande beteckningar som *skvallerkäring*, *sladderkäring* (båda fortfarande i ordlistan) och *fruntimmersprat*. *Fruntimmersaktig* motsvarades av det mer positiva *karlaktig* (som idag är oförändrat) och sammansättningar med *karl* var i U7 bl.a. *karlavis* (på *karlavis*), *karlavulen*, *karlastil* och *karlatycke* jämte de ännu förekommande *karlakarl* och *karlatag*.

Ett ord som *hushållsmänniska* (som nyss nämndes) bör däremot ha varit positivt. Fredrika Bremer skriver 1845 (enligt SAOB): »Jag kan aldrig bli ett fint eller behagligt fruntimmer, jag vill bli en dugtig hushållsmenniska.« Ordet finns med från U1 till U7.

Att yrkes- och personbeteckningar ändras över tiden är naturligt. Samma sak gäller beteckningar som avspeglar teknikens förändring, en utveckling som under 1900-talet har varit så snabb att förra sekelskiftets Sverige framstår som en främmande värld. Som exempel kan vi ta förändringen när det gäller kommunikationer, från cyklar och hästanspända åkdon till bil och flyg. Rörligheten i samhället ökade, både den geografiska och den sociala. Ser man på den dagliga geografiska rörligheten så ökade den från tre kilometer 1880 (till fots) och till tio kilometer 1930 (med cykel) och så småningom till trettio kilometer 1980.²

Cykeln³ dök först upp på 1880-talet i den språkliga formen *velociped* (U6), senare som *bicykel* (U7) och slutligen – i samma upplaga – som *cykel*. Den äldsta formen *velociped* hade först bara sammansättningen *velocipedryttare*; senare i sjunde upplagan efterlederna *-ridt*, *-stall*, *-åkare*, *-åkning* och sedan sammanlagt tio efterleder i U8. I nionde upplagan är ordet redan »ålderdomligt«; det finns bara två militära sammansättningar, *-ordonnans* och *-trupp*, i övrigt hänvisas till *cykel*.

Ordet *bicykel* – som vanligen uttalades med betoningen på andra stavelsen men också med engelskt uttal – hade efterleden *-ryttare* och avledningen *bicyklist*. SAOB citerar i artikeln om ordet en idrottstidnings kommentar: »Meningarna (äro) här i landet delade om fortskaffningsmedlet skall heta 'bicycle' eller 'velociped'«. Det blev alltså istället *cykel* som vann dragkampen och ordet *bicykel* har redan försvunnit i U8. *Cykel* får för varje upplaga fler sammansättningar: U8 har femton, U9 ett sextiotal. Avgörande för ordets genomslagskraft kan ha varit dess möjligheter att bilda avledningar och sammansättningar (*cyklist* är enklare än *velocipedryttare*) och kanske allra mest möjligheten att bilda verb (*cykla*). En

påminnelse om ordet *velociped* (eller åtminstone förleden) finns ännu i det fortfarande levande ordet *velodrom* (»rundbana för cykeltävling«).

Automobilen gör sitt intåg i sjunde upplagan av ordlistan år 1900 och finns idag ännu kvar med tillägget »ålderdomligt«. När ordet introducerades hade det betydelsen »själfgående åkdon; i sht om själfgående vagn för gatu- o. landsvägstrafik«. I SAOB finns ett exempel (ur Sydsvenska Dagbladet Snällposten år 1899) som visar att automobilen alltså inte bara var det som vi idag kallar för *bil*: »Bland alla de utställda automobilerna märka vi tre hufvudformer: den med motor försedda bicykeln, motortricykeln samt den egentliga motorvagnen.« En sammansättning finns, *automobilvagn*, alltså just »den egentliga motorvagnen«. Ordet *bil* förekommer inte i ordlistan förrän i åttonde upplagan 1923 och då med tolv sammansättningar som i nionde upplagan hade ökat till över åttio. Däremot finns ordet med i det band av SAOB som trycktes 1909, där det också anges att ordet börjat användas 1902. *Bil* är inte överraskande en förkortning av *automobil* men tillkomsthistorien är något ovanlig.⁴

Ordet skapades som resultat av en tävling utlyst av den danska tidningen Politiken som ville ha ett nytt bra ord för det nya fenomenet *automobil*. Förslaget *bil* diskuterades i tidningen den 14 mars 1902 bland en stor mängd mer eller mindre fantasifulla förslag, bl.a. *ekspresvogn*, *flyvvogn*, *galopvogn*, *fartvogn*, *sportvogn*, *landevejsvogn*. Journalisten skriver att ordet *bil* har mycket som talar för sig: det är bildat på ett naturligt sätt (liksom *cykel* till *bicykel*, *buss* till *omnibus(s)* osv.), det är lätt att bilda verb till (*bila*) och det lämpar sig bra till sammansättningar (*bilfabrik*). Det intressanta är att Politiken själv ville lansera en konkurrent, ordet *tøf* (bilen »tuffade« fram«), ett möjligen konstigt förslag för den som vet slut-

resultatet, men egentligen inte konstigare än ordet för *moped* på danska, alltså *knallert*. (Inom parentes har schweizertyskan ordet *Töff* för »motorcykel« och *Töffli* för, just det, »moped«.) Men till slut blev det ändå *bil*, och ordet spred sig snabbt till de andra nordiska länderna.

Flygmaskin finns redan i U₁ (utan förklaring) men ordet är uppenbarligen äldre än så. Ordet citeras från Swedenborg redan 1716, och 1846 finns det i ett konversationslexikon med betydelsen »om med vingar försedd luftballong«. Det är först 1907 som det talas om »Motordrifna aëroplan, d. v. s. verkliga flygmaskiner«. *Flygplan* kommer först i U₈. Från 1916 finns ett citat i SAOB som visar på förändringen av terminologin: »Flygmaskinerna – eller som vi hädanefter vilja kalla dem flygplanen«. *Aeroplan* finns först i U₈ men ersätts snart med *flygplan* – dock finns ordet med ända till U₁₃ men med markeringen »ålderdomligt«.

Redan i U₇ finns *aeronaut* som är ett gammalt ord med betydelsen »luftseglare; person, som har luftsegling till yrke«. I U₈ förklaras det med »luftseglare, flygare« och den betydelsen finns kvar till U₁₀. Sedan uppträder ordet av okänd anledning återigen i U₁₃ med betydelsen »flygare«. *Luftsegling* betyder enligt SAOB närmast »färd med luftballong«. Svensk ordbok (tredje upplagan 1999) tar med *aeronaut* i betydelsen »flygare (inklusive luftseglare, dock ej rymdfarare)« och betraktar ordet som mindre brukligt. Den lilla varningen i slutet av definitionen är säkert till för att ingen förväxling ska ske med *astronaut*. Sveriges förste aeronaut var Salomon August Andrée (1854–1897).

Den nya tidens snabbare kommunikationer lämnade efter sig många av de fortskaffningsmedel som bondesamhället – också de högre samhällsklasserna – länge hade utnyttjat och som byggde på hästen som dragare av diverse vagnar.

Många av dessa vagnar står fortfarande kvar i den senaste upplagan av SAOL, med eller utan anmärkning om att orden tillhör en annan tid. Hit hör många ord, allt ifrån bondens enkla *trilla* via *giggen*, *schäsen* och *landån* till de mer fashionabla *berlinarna*, *kalescherna*, *kareterna* och *sjuglasvagnen*, alla dragna av hästar.

En ny tid signalerades också av ord med anknytning till *telefonapparaten*, *telegrafapparaten*, *tvättmaskinen* och *fotografiapparaten*.

Exempel på sjukdomar som idag har andra namn eller inte längre förekommer är *maghosta* (»hosta som antogs bero på sjukligt tillstånd i magsäcken o. övriga matsmältningsorgan«), *moderpassion* (»äldre benämning på hysteri«), *bröstitidande* (»sjukdom i lungorna (eller lungsäcken); numera särsk. om tuberkulos«), *helsot* (»(vanl. långsamt förlöpande) sjukdom som slutar med döden för den sjuke, dödssjukdom«). Man kunde också vara *surbent* (dvs. ha bensår) och *bröstsjuk* (»om sjukdom i andningsorganen, särsk. tuberkulos«). Som botemedel kunde man i vissa sammanhang, som medicin, använda *koleradroppar* (»ursprungligen såsom medel mot kolera avsedda droppar (i allm. tinkturer), sedermera även använda vid häftiga diarréer«). Ett annat gammalt botemedel är *blyplåster* (»gm sammankokning af en del pulveriserad o. med ngt vatten utrifven blyoxid o. två delar olivolja erhållet plåster«) som kanske har varit verksamt att döma av sin relativt långa existens i ordlistan, från U1 till U8.

5 Om lånordens anpassning till svenskan

Martin Gellerstam

Svenska Akademiens ordlista har under lång tid fått ta ställning till lånord, närmare bestämt om de bör införlivas med svenskan och hur de i så fall ska anpassas när det gäller stavning och böjning. Lånorden från de två språk som senast har varit aktuella som långgivare, franskan och engelskan, har genomgått olika stadier i anpassning där under tidernas lopp såväl ordens uttal som stavning i det långgivande språket har lagts till grund för den svenska skriftformen. Vår erfarenhet idag av engelska lånord är att de normalt tas in i svenskan med sin engelska form men så har inte alltid varit fallet. Ännu på 1950-talet kunde det engelska ordet *jazz* få den försvenskade formen enligt uttalet, alltså *jass*, vilket idag vore omöjligt. Numera är vi vana vid att se engelska ord i engelsk skepnad och med engelskt uttal: *business*, *know-how*, *leasing*, *queer*, *pacemaker*, *trainee* etc. I SAOL:s åttonde upplaga från 1920-talet fanns det en klar tendens att skriva engelska lånord utifrån svenskt uttal, även om engelsk stavning och alternativ förekom¹. Man hittar till exempel former som *bojskaut* (enbart denna stavning) och *trüid* »trade« (även med engelsk stavning).

Anpassningen av lånorden från franskan kom tidigare och hade redan hunnit långt innan SAOL kom med i bilden, även om de ursprungliga principerna för anpassning förs vidare och i några fall preciseras under ordlistans tid. Det är intressant att se på likheten mellan franskans och engelskans anpassning i vårt språk. Utgångspunkten har i båda fall varit att orden har kommit in i svenskan med uttalet som mönster, i de franska orden efter anpassningsregler. Men med ökande kunskap om de två språken har man sedan sett en allt vanligare anpassning till stavningen, i hög grad när det gäller engelskan men på senare tid och i mindre utsträckning också i franska lånord. Den avgörande faktorn är alltså kunskapen om de lånade ordens uttal och stavning i de långgivande språken. Om man känner till stavning och uttal av det engelska ordet *bag* »påse, väska« vill man inte gärna skriva **bagg* som det rätteligen borde se ut på svenska (jfr *stopp*, *flopp*), inte heller uttala det [bag] utan hellre som i engelskan, alltså [bæg]. Så uttalas och skrivs ordet vanligen idag, trots kanske 50 års bruk i svenskan. På liknande sätt, fast i mindre utsträckning, skrivs och uttalas en del nytillkomna franska ord på franskt sätt, särskilt inom delar av det franska ordförrådet som svenskar ofta har kommit i kontakt med, till exempel den s.k. köksfranskan (t.ex. *noisette*, *pain riche*, *baguette*, *crêpe*).

SAOL är en lämplig materialkälla för att se på lånordens anpassning eftersom ordlistan speglar språkutvecklingen under de senaste 135 åren och dessutom har varit en aktör i diskussionen om lånords anpassning.

Anpassningen av de franska orden

Frågan om de franska ordens anpassning går tillbaka till början av 1800-talet och till ett aktstycke som har betytt mycket

för att svenskan ser ut som den gör idag. Det handlar om Carl Gustaf Leopolds *Afhandling om svenska stafsättet* (1801) som bl.a. behandlar de främmande ordens stavning i svenskan. Här utvecklas en tanke om en radikal försvenskning av de många franska orden som i ett par århundraden hade kommit in i svenskan. I Svenska Akademiens ordbok kan man idag se i lånordens formparenteser vilken ortografisk anarki som rådde. Exempelvis kunde ett ord som *papiljott* »rulle för lockning av hår« uppträda i en mängd former: *pappiljott*, *papilljott*, *papillot* osv. Nu föreslog man att den franska stavningen skulle »efter en viss beständig analogi« ändras till svensk. Så här såg de regler ut som styrde överföringen till svensk stavning.

Tabell 8. *Stavningsändringar i franska ord enligt Leopolds stavningslära*

Franska	Svenska	Exempel
c- (uttalat k)	k-	kaffe, kavaljer, koncert
-e (»stumt e«)	utelämnas	princip, maxim, not
-que	-k	fabrik, risk, bank
-ce	-s	balans, excellens, existens
ll	lj	biljett, butelj, familj
-ch	-sch	affisch, mustasch, nisch
ai	ä	affär, porträtt
ou	u	jurnal, kusin, uvertyr
u	y	byrå, plym, staty
u	u	attitud, kostum, volum
ieu, u, eu	öj	löjtnant, flöjt, fätölj
-eur	-ör	direktör, inspektör
sje-ljud	ändras inte	charm, jurnal, geni, kurage

Men allt ändrades inte. Man behöll till exempel franskans <c> som tecken för [s], som i *civil*. Likaså bevarades <g> och <j> i ord som *geni* och *jurnal* mest beroende på att vi inte hade ett enhetligt sätt att skriva sje-ljudet. För franska nasa-

ler skrev man <m> och <n> men förutsåg att dessa ord skulle få ett uttal som följde skriften. Det var viktigt att uttalet skulle vara svenskt. Så här skriver Leopold²:

Det göres ej tillfyllest, att på detta sätt genom stafningen förvandla de främmande orden till egna. Detta ändamål sökes förgäves, om ej uttalets förändring kommer efterhand till hielp, och om ej svensk stafning, i talet, äfven med svenskt ljud uttryckes.

Man borde alltså både skriva och läsa *audiens, sentens, kadans, kompliment, briljant* etc.

I Lars Magnus Enbergs språklära från 1836 byttes dock <u> ut mot <y> i enlighet med uttalet³, t.ex. i *attityd, blesstyr, byst, gravyr, kalkyl, nyans, uvertyr*. Dock skrev man fortfarande *frisur, karrikatur, konfus*.

Från språkhistoriskt håll har man ibland beklagat att den tyska skrivningen av sje-ljudet med <sch> i ordslut istället för den franska med <ch> blev bestående, såsom i orden *marsch, plansch*.

När det gäller inlåningen av franska ord generellt varnar Leopold för överdriven purism och försvarar de främmande ord som inte kan återges med svenska motsvarigheter. Inom Akademien utarbetade man också en särskild ordlista där man bland annat talade om vilka lånord som var lämpliga att införliva med svenskan och vilka som kunde undvaras.

Kritiken på Leopolds förslag till anpassning av de franska orden lät inte vänta på sig.⁴ En insändare i Dagligt Allehanda gör sig lustig över stavningen av ordet *löjtnant* och undrar om inte »derivationen skulle härledas från Löje«. Han frågade med vad rätt »Tidningarne förLöjlige en Embets Titul, den Konungen Sjelf uti Sine Nådige Fullmagter helt olika benämner«.

Bild 9. *Carl Gustaf af Leopold. Relief av Sergel. Svenska Akademien*

Kungen, som var Akademiens högste beskyddare, tyckte att mycket var svårt att förstå i stavningsläran och bad om en kort sammanfattning. Leopold skrev då en kort pedagogisk version där han bl.a. visar hur försök att nyskapa svenska ersättningsord är dömda att misslyckas, t.ex. *bladgömma* för *portfölj* och *skrattring* för *karikatyr*. Å andra sidan vore det stötande att i en svensk text tillämpa två stavsätt för att inte tala om hybrider mellan fransk stavning och svensk ordböjning.

Snart utbröt dock vad som Leopold senare kallar »det ortographiska rikstumultet«. Detta ledde till att kungen uppmanade Akademien att göra åtskillnad mellan utländska ord »som kunna anses höra Sverige till« och sådana som »böra såsom främmande Namn och benämningar kunna bibehållas oförändrade till Stafningssättet«. Detta gjorde Akademien

men kungen var ännu inte nöjd. I ett brev ville han att Akademien tills vidare »och till dess utredt blifwit, huruwida sådane ord icke kunde i språket umbäras« skrev orden som förut och istället inriktade sig på »rikta [=berika] Språket med egna ord«.

Kungen handlade alltså utifrån tanken om svenska språkets renhet. Han fruktade att en försvenskad form skulle underlätta de främmande ordens inblandning i svenskan. Man borde tills vidare låta de främmande orden genom stavningen markera sitt främlingskap och om möjligt försöka hitta goda svenska ersättningar. Synpunkten kan tyckas överraskande för oss, men bortsett från hänvisningen till »svenskans renhet« så är det precis vad som sker idag, åtminstone på stavningens område – dagens engelska ord lånas i allt väsentligt in med sin engelska ortografi och markerar därigenom »sitt främlingskap«.

Leopold började nu vackla. Han kunde konstatera att de högre samhällsklasserna fortfarande stavade franskt, likaså pressen och offentligheten. Han såg också lite mer positivt på möjligheten att bilda svenska ersättningsord. Men han lade inte fram någon ny ordlista och det skulle på längre sikt visa sig vara ett lyckosamt beslut. Kraftfull hjälp kom 1829 när Carl Jonas Love Almqvist gav ut sin *Svensk Rättstafningslära* som pedagogiskt sammanfattade det viktigaste i Leopolds stavningslära. I denna form spreds Leopolds stavningsregler vid 1800-talets mitt, inte minst i skolorna. Idag kan vi konstatera att allt väsentligt i Leopolds stavningslära står sig fram till idag, med undantag för några mindre stavningsändringar som regleras 1906 som slutpunkt i den långa striden mellan »nystavare« och traditionalister.

SAOL och stavningen

Leopolds stavningslära uppvisade så småningom brister som blev tydliga först när skolan skulle lära ut en ortografi med hundratals ord som inte följde några regler. Man ville ha en stavningsreform som tog ökad hänsyn till ljudenligheten också på en nordisk nivå (se kapitel 2). Bland annat därför samlades ett nordiskt rättstavningsmöte i Stockholm 1869. Till mötet valde man att inte inbjuda Svenska Akademiens ledande språkman vid den här tiden, Johan Erik Rydqvist, eftersom man visste att han var konservativ i stavningsfrågan. Rydqvist svarade då genom att föreslå Akademien att ge ut en ordlista baserad i huvudsak på Leopolds stavningslära. Resultatet blev Svenska Akademiens ordlista.

Den första upplagan av SAOL innehöll med avseende på de rent svenska orden bara några smärre avvikelser från 1801 års stavning. Lånord togs med »i ett högst ringa antal«, bara en liten del av de försvenskade lånorden från Leopolds stavningslära fann vägen in i ordlistan – av dem under bokstaven *a* bara 15 av 104. Till de förbigångna hör t.ex. *absolut*, *abstrakt*, *amatör*, *analys*, *anekdot*, *antik*, *aptit*, *artist*, *attack*. Först i den sjätte utgåvan (1889) infördes några väsentliga förändringar.

Under 1880-talet skärptes stavningsdebatten mellan »nystavarna«, vars främste företrädare var Uppsaladocenten Adolf Noreen, och de mer moderata förnyarna som leddes av Esaias Tegnér d.y. i Svenska Akademien (se vidare kapitel 6).

1886 publicerade Noreen ett kortfattat förslag till rättstavning (*Rättstavningslära ock ordlista utgiven av Rättstavningssällskapet*. Jenom Adolf Noreen och Rolf Arpi). Huvudprincipen var »ett ljud – ett tecken«.

Så här kunde rättstavningsläran se ut på några valda punk-

ter. Observera anpassningen av de franska lånorden som avviker från Leopolds på flera punkter, t.ex. återgivningen av sj-ljudet och å- och ä-ljuden.

Tabell 9. Några stavningsregler i Noreens rättstavningslära

Ljud	Tecken	Exempel
j-ljud	j	<i>ja, juta, jöt, jöra, jorde, jick, järta, juga</i> Undantag: <i>djup, djur, djärv, djävul</i> .
sj-ljud	sj	<i>sju, sje, sjina, männisja, sjorta, sjuta, sjärna, sjack, punsj, mustasj, sjoklad, sjal, sjeni, sersjant, misjon, leksjon, redaksjon.</i>
å-ljud	å (betonat)	<i>berså, trymå, bråsj, strof, filösåf, katalåg, ekonåm</i>
	o (obetonat)	<i>monolåg, kolåss</i>
ä-ljud	ä (betonat)	<i>läjon, modärn, karaktär, lakäj, konfäkt, septämber, eksämpel, adrüss, profässor, protüst</i>
	e (obetonat)	<i>bekasin, person, spektakel</i>

Tegnér diskuterade frågan i en kritisk granskning av Noreens förslag och framhöll att också han ville ha en ökad ljudenlighet men att han ville gå fram långsammare⁵. Han kritiserade tanken på »ett ljud – en bokstav« och visade hur detta stred mot »sambandsprincipen« i språket. Svenska Akademien var som helhet mer konservativ än sin medlem Tegnér och sjätte upplagan av ordlistan (1889) kom till under mycket polemik mellan Tegnér och de övriga i Akademien. Resultatet blev en hel del kompromisser. Ändå visade ordlistan åtskilliga nya drag vad ordförrådet och stavningen beträffar, bl.a. infördes många av de främmande ord som hade saknats i första upplagan. Ordlistan gjordes också genom ett regeringsbeslut till norm för undervisningen i rättstavning inom skolväsendet.

I sjunde upplagan (1900) kom lånorden in på bred front, dock med brasklappen (som tidigare nämnts) om att det inte skulle ses som en uppmaning till läsaren att »gynna det främmande«.

Den åttonde upplagan av ordlistan är bl.a. känd för att just ha undvikit detta genom att erbjuda svenska ersättningsord för många lånord: *sockerbagare* (som alternativ till *konditor*), *förtjänst* (istället för *merit*), *postbefordringsavgift* (istället för *porto*) etc. Dessutom är upplagan känd för en hel del förslag till svensk anpassning av de franska lånorden. Men förslagen är inte bara i Leopolds anda: ibland ger man en form som går tillbaka på franskans skrift; ibland utgår man från det franska uttalet. Vi har alltså vid sidan av de former som gäller idag (och som kan ha blandat ursprung) också åtskilliga anpassade uttalsformer som har försvunnit: *assyreera*, *dypera*, *obskur*, *resymé*, *syperb*; vidare *bulevard*, *gurmand*, *guterä*, *nugat*; *konsär*, *bylletäng*; *garsong*, *kurjös*. Flera av dessa alternativ försvann redan i nästa upplaga, den nionde, där Pelle Holm formulerade den regel⁶ som fortfarande gäller för hur man bör återge franskan [ou]: »i ord där franska <ou> fortfarande uttalas som [u] skrivs <u> (*bukett*, *furnera*), men där det numera uttalas som [o] bibehålls den franska stavningen <ou>«, alltså i ord som *boulevard* och *gouterä*.

När det gäller de franska orden kan man allmänt säga att det mesta som reglerades av Leopold fortfarande gäller i modern svenska. Där bruket har vacklat mellan försvenskad stavning och fransk originalstavning har normalt den senare vunnit och former som *bulevard*, *nugat* och *suvenir* har försvunnit. Franska ord som har lanserats på senare tid, särskilt inom den s.k. köksfranskan, följer inte de regler som uppställdes av Leopold utan behåller som redan nämnts normalt den rent franska formen (*mousse*, *parfait*, *sorbet* osv.).

Anpassningen av de engelska orden

Den stora mängden lånord från engelskan ställer krav på anpassning, inte bara när det gäller böjning och uttal utan också stavning, även om det brukar sägas att engelska ord tas in i den form de har i det långivande språket. Vi ska se lite närmare på vad vi gör med orden när de kommer in i svenskan. Man glömmer gärna att vi faktiskt inte tar in ord helt oförändrade utan gör anpassningar i stavningen (och uttal) på flera punkter.

Nionde upplagan (1950) är öppen gentemot engelska ord, deras stavning och faktiskt också deras böjning med s-plural, åtminstone som alternativ form (t.ex. *cowboys*, *hobbies*, *reporters*).

Tionde upplagan (1973) är i behandlingen av engelska lånord mer konservativ. Där finns alternativa stavningar till *bag*, *jet*, *pop*, *pub*, *shop*, *smog* (men inte *set*). Denna försvenskning genom dubbelteckning (som finns i ord som *jobb*, *snobb*) tycks vara svårare att genomföra med den växande kunskapen i engelska. Dubbelteckning ger lätt ett provinsialt intryck för den som känner till ordets stavning i det långivande språket. I dagens språkbruk är stavningen med enkel konsonant i grundformerna *bag*, *jet*, *pub*, *shop*, *pop* det normala.

I böjningen av engelska ord är tionde upplagan mycket restriktiv till s-pluralen i engelska lånord och förordar inhemska böjningsformer (*hobbier*, *oldboyar*).

Några speciella anpassningsproblem

Stavningen av vissa engelska ord orsakar problem. Hit hör framför allt den ovan berörda stavningen av engelska kortstaviga ord som tidigare i normalfallet fått lång konsonant i svenskan (*jobb*, *stopp*, *klubb* etc.). Vissa av dessa har haft en så

Tabell 10. *Anpassning av engelska ord i svenskan*

Engelsk skrift/ljud	Svensk skrift/ljud	Exempel
Oförändrad stavning men svenskt ljudvärde	[a] [o] [u]	<i>back, camping, gangster, match, tanker</i> Men alltmör engelskt uttal: <i>bag, backpacker slogan</i> <i>dumping, lunch, puck, tunnel</i>
Engelskt <c> för [k] behålls oftare i början av ord		<i>camping, cup, cross, cowboy, clinch</i> Men: <i>konsensus</i>
Inne i ord:		<i>oktan, rekord, skoter</i>
Engelskt <ch> betecknar	[tje-ljud] [sje-ljud] [sje-ljud el. tje-ljud]	<i>check, choke</i> <i>lunch</i> <i>chans, match</i>
Engelskt <sh> betecknar	[sje-ljud]	<i>shorts, finish, sberry, fashionabel, sbejk</i> Tidigare: <i>sberry, sbejk</i>
Engelskt slut-e faller. Märk dock slut-e efter diftong.		<i>nonsens, cyklon, detektiv tape, rave (tejp, rejv)</i>
Engelskt <oo>	Svenskt <o>	<i>sbampo, skoter</i> Men: <i>scoop (skop), pool, cool</i>
Engelskt <le> Engelskt <ph>	Svenskt <el> Svenskt <f>	<i>djungel, singel</i> <i>foto, telefon</i>
Engelsk kort rotstavelse (<i>job, club, mob, web</i>)	Svensk lång konsonant Oförändrad stavning	<i>jobb, klubb, mobb, webb</i> <i>pop, jet, sbop, pub</i>
Engelska enskilda ord omstavas: <i>strejk</i> (1870-talet), <i>tejp</i> , <i>flört, vajer, intervju</i> Engelsk akut accent bevaras i de flesta lånord (utom i sammansättning) Tryckaccent i ord som slutar på <i>-abel, -al, -an</i> , <i>-ent, -ism, -ist, -ion</i> följer fransk betoning		<i>baby, bacon, service, jogging</i> <i>vegetarian, truism, television</i>

stark skriftbild på engelska att svensk dubbelskrivning har visat sig svår att få acceptans för, t.ex. *pop, sbop, jet, bag*. I SAOL finns exempel på ord inom denna kategori som befinner sig i ett av tre stadier: ett första stadium där ordet behåller sin engelska stavning i alla former (hit hör dels mycket nya ord som *hit, rap, biphop*, dels också gamla ord som *bag, jet*); i ett andra stadium stavas ordet med enkel konsonant i grundform men med dubblering i böjda former (*sbop, sboppen*); slutligen stavas orden som ett svenskt ord i alla former (*flopp, floppen*). Om man vill finna ett skäl till varför vissa ord av det här slaget är motsträviga medan andra snabbt anpassas handlar det säkert om exponeringen av orden. Det är troligare att en svensk ser ordet *pop* överallt i just den formen medan ett ord som *flopp* inte är lika exponerat. Men det finns exempel på motsatsen: ordet *webb* som verkligen är exponerat i datasammanhang har rätt snabbt slagit igenom i Sverige, inte minst efter Datatermgruppens⁷ arbete.

Ett annat exempel på stavningsproblem är ord med stumt *-e* i engelskan. Tidigt (på 1950-talet) fick vi ordet *tejp* (»klibbrensa«) för engelska *tape* vilket snabbt slog igenom. Men när betydelsen »magnetband« dök upp för samma ord på 1970-talet fanns det inte samma beredskap att stava ordet i försvenskad form. På senare tid har dock svensk stavning av ord med stumt *-e* fått en renässans: *rejva, dejta, blejda, sajt*, särskilt i ungdomsspråket. Orsaken är att orden i svenska får ett minst sagt underligt utseende (och ibland blir homografer) om man behåller den engelska stavningen: *rava, data, blada, siten*. Denna utveckling stöds av andra försvenskade former som inte har problemet stumt *-e* men engelsk diftong: till tidigare ord som *tajt, fajt* kommer stavningar som *mejl/mejla*.

När det gäller ordböjning är engelskt plural-*s* ett av de återkommande problemen. Problemet är bland annat att

bestämd form plural (*containersen*) ibland uppfattas som bestämd form singular (där s-et lagts till stammen). För att inte infoga den engelska böjningskategorin i svensk grammatik har problemet hanterats på lite olika sätt. Ett gammalt sätt är att låta pluralformen förvandlas till grundform i svenskan: *en slips, en räls, ett kex*. Ett annat sätt är att helt enkelt använda en svensk pluralböjning, t.ex. *tankrar, reportrar* eller *filmer* (Strindberg talar om *films!*). I ord som *partner* där plural på *-ar* är omöjlig har oförändrad plural rekommenderats, något som är en av de möjligheter som står till buds (jämför böjningen *en fiskare, flera fiskare*).

Ifråga om engelskt plural-s använde SAOL som en sista utväg i elfte och tolfte upplagan kommentaren »eller enligt engelsk böjning«, åtminstone som ett alternativ. Ordet *partner* kunde alltså böjas med oförändrad plural eller alternativt »enligt engelsk böjning«. Detta kan ses som ett sätt att markera det faktum att det för många svenskar råder någon form av tvåspråkighetssituation där ett engelskt ord (inklusive engelsk böjning) kan plockas in i en svensk text som ett slags citat. Detta alternativ har i trettonde upplagan utgått och ersatts av en uppmaning till SAOL:s läsare att där så är möjligt undvika s-plural, bland annat genom att använda oförändrad plural.

Verbalsubstantiv på *-ing* i engelskan utgör en stor grupp av lånord. Orden lånas normalt in i sin engelska form: *jogging, spinning, stretching, mobbing, rapping, zapping, doping, shopping, camping, piercing* etc. De flesta av orden har ett svenskt verb vid sin sida och får så småningom också ett svenskt verbalsubstantiv: *jogging, dopning, mobbning* osv. Vissa av dessa ord har dock fastnat i den engelska formen och är svåra att anpassa, t.ex. *shopping, camping*. Andra vacklar, t.ex. *doping/dopning* som länge har skrivits på två sätt (Google har flera

hundra tusen belägg på bägge formerna). Problemet är inte bara att det finns två varianter, de olika formerna följer olika regler för accent och sammansättning: den engelska varianten saknar *-s-* i sammansättningsfogen, vilket den svenska varianten regelmässigt har. Dessutom uttalas ett ord som *doping* med akut accent (liksom de flesta tvåstaviga engelska lånen) medan *dopning* uttalas med grav accent. Allt detta leder till förvirring och osäkerhet.

Ersättningsord

De engelska orden som ofta följer med en ny företeelse har vid sidan av sin grundbetydelse också en laddning, ett »tjusighetsvärde«⁸ som är svårt att ersätta i en svensk term. Detta gäller inte så mycket vetenskapliga ord (där det finns ett annat problem, nämligen att så mycket vetenskap försiggår på engelska) utan mer ord som i vid mening är tänkta att vara säljande: det är bättre med *workout* än *gymnastik* osv.

Ett framgångsrikt försök att skapa svensk terminologi inom dataområdet – där engelskan är legio – är Data-termgruppens arbete med svenska ersättningsord: *bildläsare* (skanner), *tjatta* (chat), *diskussionsgrupp* (news group), *e-post* (e-mail), *gränssnitt* (interface), *hackare* (hacker), *webbplats* (site), *lösenord* (password), *snabel-a* (commercial at), *säkerhetskopior* (backup). En förutsättning för en sådan verksamhet tycks ha varit en samarbetsvänlig inställning inom dataområdet och snabb lansering av svenska ersättningsord för nya engelska termer. Här spelar också »tjusighetsvärdet« en mindre roll än behovet av en hanterlig term.

Tre viktiga språkförändringar speglade i SAOL

Sven-Göran Malmgren

Under de 135 år som förflutit sedan SAOL:s första upplaga gavs ut har det svenska ordförrådet förändrats radikalt. En av förändringarna är självklart att tiotusentals ord har tillkommit och många tusen försvunnit – något som behandlas på annan plats i boken. Här handlar det i stället om systematiska förändringar i ordens yttre form, deras genus, stavning och böjning. För att konkretisera ger vi först ett typiskt exempel på var och en av förändringarna:

- Genus:* muren – han > muren – den
Stavning: af > av, hvilken > vilken, godt > gott
Böjning: vi fingo > vi fick, vi buro > vi bar

Dessa stora förändringar fullbordades i stort sett under en femtioårsperiod, från cirka 1900 till cirka 1950. Var och en av dem ackompanjerades av intensiva debatter, där Svenska Akademien var bland de viktigaste aktörerna. I centrum för debatterna stod ofta ordlistan i kraft av sin unika ställning som rättesnöre för skrivandet i skolor och ämbetsverk. Vi ska se lite närmare på förändringsprocesserna och hur de speglas i de olika upplagorna av SAOL.

Från muren – han till muren – den

Under medeltiden hade svenska substantiv tre genus precis som substantiven i modern tyska: maskulinum, femininum och neutrum. Alla substantiv som inte var t-ord (neutrer) ersattes med *han* eller *hon*, inte *den*, när det behövdes för att undvika upprepning. Maskuliner var således inte bara *pojke*, *man* m.fl. utan också t.ex. *mur*, *mustasch* och *måne*. Och gruppen feminina substantiv omfattade inte bara *flicka*, *kvinn*a m.fl., utan även t.ex. *vägg*, *väntan*, *väska* och många andra sakord.

I dag är tregenussystemet helt försvunnet från riksspråket; en nästan unik kvarleva är *klockan – hon*. I själva verket började systemet luckras upp på 1500-talet, och redan i början av 1800-talet föredrog de flesta skribenter att använda *den* (eller *det*) framför *han/hon* vid syftning på sakord och ord för abstrakta företeelser. Tendensen var starkast i mer personliga texttyper, särskilt brev, mindre tydlig i högstämda sammanhang och i poesi. I flera av sina mest berömda dikter använder Esaias Tegnér helst *han/hon*, men han tar tacksamt vara på möjligheten att byta ut *hennes* mot *dess* när versmåttet så kräver (kursiverat här liksom i fortsättningen):

Men Sanningen lefver. Bland bilor och svärd
lugn står *hon* med strålande pannan
(*Det eviga*, 1810)

Jag såg åt solen och *dess* anförvandter,
som, sen *hon* slocknat, skina i det blå,
jag såg åt jorden, *hon* var grön och herrlig
och Gud var god, och människan var ärlig.
(*Mjältsjukan*, 1825)

I den realistiska kortromanen *Det går an* (1838) använder Carl Jonas Love Almqvist däremot genomgående *den*. Så här beskrivs Sara Videbäcks vägran att ta emot en gåva från Albert innan de lärt känna varandra:

Ringen, som han sträckte henne, tog hon väl i häpenheten, men då han förmodade hon skulle sätta *den* på fingret, som hon sjelf ärnat *den* åt, märkte han, att hon i stället, utan att säga ett ord, drog sig sakta bort till relingen och släppte ringen i sjön.

Almqvist var säkert representativ för tidens prosaförfattare.¹ Men det fanns också de som beklagade tregenussystemets tillbakagång, inspirerade av romantiska idéer om en språklig guldåldersperiod under medeltiden. Den främste av dessa försvarare av det äldre systemet var vid 1800-talets mitt språkmanen och akademiledamoten Johan Rydqvist. Han fick snart understöd av en ännu mer berömd akademikollega, författaren Viktor Rydberg, och av F.A. Dahlgren, författaren till *Värmlänningarne*. Rydqvist skrev i tidstypiska ordalag att språket skulle förlora »i uttryck, i omvexling och bestämdhet, lif och färg, om genusbegreppet alldeles utträngdes«,² men Viktor Rydberg uttryckte viss optimism på 1870-talet: »missbruket« att byta ut *han/hon* mot *den* hade nått sin höjdpunkt en mansålder tidigare men »en återgång till det bättre [var] synlig«.³ Självt föregick han med gott exempel, till exempel i en skildring av den unge Neros första tid som kejsare:

I en sådan verld gjorde den unge fursten sitt inträde, och det följer av sig sjelf, att *hennes* allra värsta beståndsdelar skulle i kapplopp storma in på den oerfarne för att uppleta hans fel, utveckla dem till laster och vinna inflytande som deras tje-nare.

(Romerska kejsare i marmor, 1877)

En viss »återgång till det bättre« innebar publiceringen av första upplagan av Svenska Akademiens ordlista 1874. Den hade utarbetats av Dahlgren efter anvisningar av Rydqvist, som såg det som en av SAOL:s viktigaste uppgifter att rädda tregenussystemet. Genusmarkeringarna för ordet *hand* och vissa av dess sammansättningar såg ut så här i ordlistan (s = substantiv, m = maskulinum, f = femininum):

Hand	s.f.
Handaslöjd	s.f.
Handbok	s.f.
Handduk	s.m.
Handhäst	s.m.
Handkanna	s.f.

Bakom genusuppgifterna låg ofta ett gediget språkhistoriskt forskningsarbete. Ordlistan blev en försäljningsframgång och kom under det närmaste decenniet ut i flera nya upplagor, väsentligen oförändrade (se kapitel 3). För en tid kunde det se ut som om tillbakagången för tregenussystemet hade hejdats.

Men det var i så fall en chimär. Känslan för substantivens genus var mycket svag bland dem som inte talade dialekt, till exempel stockholmare, och man kunde knappast vänta sig att författare och journalister skulle slå i ordlistan varje gång de var osäkra. Ordet *hand* och flera av dess sammansättningar (se strax ovan) kunde sannolikt orsaka problem. Dessutom var ordlistan liten till omfånget och gav sällan vägledning om genus för moderna lånord. Sådana ord togs nästan inte alls upp, möjligen därför att det ofta var svårt att tilldela dem ett svenskt genus.

År 1883 tog den unge språkmannen Esaias Tegnér d.y., sonson till skalden, sitt inträde i Akademien. Han hade en

Bild 10. *Esaias Tegnér d.y., Svenska Akademiens ledande språkman kring sekelskiftet och aktiv i stavningsdebatten*

helt annan språkvetenskaplig grundsyn än Rydqvist (som hade avlidit 1877) och Dahlgren. Genusuppgifterna i ordlistan borde enligt honom grunda sig på det naturliga (bildade)

talspråket, inte på språkhistoriska teorier och konstruktioner. Som medlem av Akademiens ordlistekommitté kom Tegnér därför i konflikt med Dahlgren. Konflikten tillspetsades inför utgivningen av sjätte upplagan 1889. Tegnér krävde inte att tregenussystemet skulle slopas helt, men han ville ha möjlighet att slippa välja mellan *han* och *hon* vid lånord; i sådana fall skulle enligt hans förslag ordlistan bara ge böjningsuppgift, *-en* (eller *-et*).⁴

Tegnér blev emellertid nedröstad i Akademien, och genusuppgifterna i 1889 års SAOL ser i stort sett ut som tidigare. Möjligen som en mild protest låter han i sitt förord många substantiv ersättas av *den* i stället för ordlistans påbjudna *han* eller *hon*: *reformen – den (han enligt ordlistan), fördubblingen – den (hon)* och t.o.m. *ordboken – dess (hennes)*. Ett viktigt ord får dock »rätt« genus:

Akademien har bort taga hänsyn till den utveckling, som under senaste tiden egt rum på detta område [rättstavningen], och *hon* har derigenom föranledts att vidtaga åtskilliga ändringar i sitt stafsätt. Dock har *hon* låtit sig angeläget vara att ej införa någon nyhet, för hvilken tiden ej kunde anses nu vara fullt mogen.

Tegnér kom snart igen och gav 1892 ut en bok som blivit klassisk: *Om genus i svenskan*. Där utvecklade han sina argument mot tregenussystemet i en betydligt skarpare ton än tidigare; det biologiska bildspråket är typiskt för tidens darwinistiska jargong:

Slutligen önskar och hoppas jag en snar undergång åt vårt blott grammatiska maskulinum och femininum på den grund, att jag är viss om att grammatiskt genus är en skadlig utväxt på språket och övertygad att språket bättre fyller sitt syfte, ju mindre det vet av dylika parasitbildningar.⁵

Tegnér's bok kom att utgöra den teoretiska basen för genusuppgifterna i sjunde upplagan av SAOL (1900), som sammanställdes av den lundensiske lexikografen Otto Hoppe under Tegnér's överinseende. En ny genuskategori reale infördes som beteckning på substantiv med bestämd form på *-(e)n*, oavsett om de tidigare betecknats som maskulina eller feminina. Så här såg genusangivelserna för *hand* och några andra ord (jfr ovan) ut i den nya upplagan (för sammansättningarna gavs numera oftast ingen upplysning):

hand	rf.
slöjd	rf.
bok	rf.
duk	rm.
häst	mr.
kanna	rf.

Den stora nyheten är alltså förkortningen r (reale). Fortfarande pekar angivelserna m. och f. oftast på alternativ (av hänsyn till »poesien och ett mera högstämtdt uttryckssätt«), och för ordet *häst* prioriteras t.o.m. den traditionella genusangivelsen. Men det väsentliga är att bruket av *den* vid referens till substantiv som *bok* och *duk* inte längre stämplas som ett fel. Och vid många lånord gavs enbart genusangivelsen r. Troligen delvis tack vare det blev antalet uppslagsord i sjunde upplagan av SAOL nära nog dubbelt så stort som i de tidigare upplagorna.

I åttonde upplagan av SAOL (1923) togs sista steget. Här finns inte längre några upplysningar om maskulinum eller femininum, endast böjningsändelsen *-(e)n ges*:

hand	<i>(-en; händer)</i>
slöjd	<i>(-en; -er)</i>
bok	<i>(-en; böcker)</i>

Historien om SAOL:s uppehållande försvar för tregenussystemet är lärorik. Den visar att det knappast är möjligt att upprätthålla ett språkdrag som förlorat sitt stöd i majoritetens naturliga bruk. Rydqvist var säkert uppriktig när han menade att bruket av *den* i stället för *han/hon* gjorde att språket förlorade i »lif och färg«, och möjligtvis hade han i viss mån rätt. Onekligen blir ordet *sanning* i Det eviga (se ovan) mer personifierat genom *bon*-referensen än det skulle bli genom *den*-referens. Men också på detta hade Tegnér ett bildrikt svar:

Det är sant att grammatiskt genus [dvs. tregenussystemet] förvandlar vårt språk till ett blomsterfält. Men det är icke att räkna som en fördel, om blommor frodas på en mark, där säd borde växa. Den som gifver den hungrande »stenar för bröd« skördar ingen stor tacksamhet; den som i stället bjuder honom en blombukett förtjenar knappast en större.⁶

Bättre kan den moderna uppfattningen att språkets främsta uppgift är att vara ett effektivt kommunikationsmedel knappast åskådliggöras.

För eftervärlden är angivelserna om maskulinum och femininum i de tidiga upplagorna av SAOL ändå värdefulla på åtminstone ett sätt. I artiklar om yrkesbeteckningar kan man följa kvinnornas inträde på arbetsmarknaden, särskilt mellan 1880-talet och 1900. I 1889 års upplaga ges nästan alltid bara maskulint genus vid yrkesbeteckningar, t.ex. *doktor*, *läkare* och *violinist*. I 1900 års upplaga får dessa och många andra yrkesbetecknande ord genusbeteckningen mf, dvs. »maskulinum eller femininum«. År 1900 fanns det – i motsats till 1889 – kvinnliga läkare; kvinnliga violinister hade det i och för sig funnits länge. Ett av mycket få kvinnodominerade yrken vid det förra sekelskiftet var telegrafistyrket, något som

på ett fint sätt speglas i ordlistans genusbeteckning fm, alltså »damerna först«.

SAOL och stavningsreformen 1906

I slutet av 1800-talet var stavningen av många svenska ord ännu inte reglerad. Ä-ljudet – även det långa – stavades än med ä, än med e, l- och n-ljudet kunde ömsom dubbeltecknas, ömsom enkeltecknas efter kort vokal, och ordet *kvinna* stavades ofta »qvinna«. 1889 års upplaga av SAOL tog hand om mycket av denna variation och skapade större stadga. Det var en värdefull insats, men redan före 1889 hade en debatt om en mycket större stavningsreform startat, en debatt som skulle bli mycket långvarig och tidvis hätsk.

Precis som i dag, men i ännu mycket större utsträckning, kunde många svenska ljud stavas på mer än ett sätt. Det räcker att se på de talrika stavningarna av sj-ljudet, tj-ljudet och j-ljudet; före 1906 hade dessutom v-ljudet fyra olika stavningar (hv, fv, f och v) och t-ljudet tre. Varje sådan avvikelse från ett ett-till-ett-förhållande mellan tal och skrift innebar en stavningssvårighet.

I mitten av 1880-talet uppstod en stark rörelse för nystavning. Dess radikalaste falang hyllade principen ett ljud – ett skrivtecken, vilket skulle resultera i stavningar som *jur*, *jul* och *jud* i stället för *djur*, *hjul* och *ljud*. Till den gruppen hörde länge en av Sveriges främsta språkforskare, den blivande akademiledamoten Adolf Noreen, medan Tegnér företrädde en mer moderat reformriktning. Huvuddelen av Akademien var långt mer konservativ än Tegnér.⁷

På 1890-talet intensifierades kraven på en stavningsreform. En viktig roll spelade folkskollärarna, som i sin dagliga gärning kunde se vilka svårigheter eleverna hade med

svenskans komplicerade stavning. Ett av de största problemen var de olika stavningarna av t-ljudet. Att skriva *ett godt* (inte *gott*) *vin*, trots uttalet, var kanske överkomligt med tanke på parallellen med *en god dryck*, men att hålla isär t och dt i uttryck som *han har kastat spjutet* och *spjutet är kastadt* översteg många förmåga, t.o.m. en och annan lärare.

I August Bondessons satiriska roman *Skollärare John Chronsoughs memoarer* (1897; efternamnet i titeln är i sig ett skämt med tillkrånglad stavning) är titelpersonen lycklig nog att behärska distinktionen, men hans kamrat har det svettigare vid inträdesprovet till folkskollärarseminariet:

Hvad som i den sistnämnde [en rättskrivningsdiktamen] kunde vara något krångligare för de mindre öfvade inträdessökandena, var väl egentligen, huruvida kokadt skulle skrivas med t eller dt. För mig var ju detta endast ett lekverk, så grundligt som jag hos kyrkoherden blifvit undervisad i att skilja supinum ifrån participium, hvilket ju är ytterst nödvändigt för hvar och en, som gör anspråk på att vara bildad.

Men då jag efter profvets slut frågade min närmaste granne, Pettersson:

»Skref du kokadt med t eller dt?«

Så svarade han:

»Jag skref det med t.«

»Då har du dabbat dig«, sade jag.

»Ja«, sade han missmodigt. »Men skall mitt intagande på seminariet bero på ett dt, då är det för ynkeligt.«

Vad det handlade om var den s.k. samhörighetsprincipen, som i och för sig har en vidsträckt tillämpning även i modern svenska. Principen innebär att grundformen av ett ord ska synas i skrift i böjningsformerna, även om det kommer i strid med uttalet. Vi stavar alltså *tryggt* och *havs* trots att vi ut-

talar »trykt« och »hafs«. Men det är nog svårare att stava rätt enligt samhörighetsprincipen när ett ljud helt försvinner, som d i *gott*.

Tegnér, som var beredd att följa reformivrarna en bra bit på vägen, kunde inte förmå sig att ge upp samhörighetsprincipen i fall som *god/godt*. Däremot kunde han, i motsats till Akademiens majoritet, tänka sig att förenkla stavningen av v-ljudet. Det skulle i så fall resultera i sådana förändringar som *af* > *av*, *gifva* > *giva* och *hvad* > *vad*.

Om Tegnér själv hade fått råda, hade sannolikt hv-, fv- och f-stavningarna av v varit försvunna redan i 1889 års upplaga av SAOL. Men majoritetsförhållandena i Akademien var sådana att de kom att stå kvar ännu i 1900 års upplaga. Möjligt var det nödvändigt för Tegnér att kompromissa: för att få igenom sina omhuldade reale-angivelser, var han kanske tvungen att för tillfället avstå från större stavningsförenklningar. I förordet skriver Tegnér (eller möjligtvis Hoppe):

Med afseende på rättstafningen hafva i denna upplaga inga genomgripande förändringar företagits. Det har ansetts mindre lämpligt att så snart efter den förra reformen, och innan denna ännu hunnit göra sig fullkomligt gällande, åter bringa större nyheter å bane. Hänsynen till det betydliga antal nya skolböcker, lexikaliska verk m.m., som under de senaste åren utarbetats på grundval af närmast föregående ordlistupplaga eller som åtminstone tillämpat denna rättstafning, har äfven verkat återhållande.

Sjunde upplagan av SAOL (1900) blev därför en besvikelse även för moderata nystavare, och reaktionen lät inte vänta på sig. Efter en intensiv kampanj av lärarorganisationerna kom stavningsfrågan till sist upp på regeringsnivå. Våren 1906 genomdrev ecklesiastikminister Fridtjuf Berg, själv gammal

folkskollärare, de viktigaste av reformvännernas krav. Akademien fick tillfälle att yttra sig, men var fortfarande splittrad och i huvudsak avvisande. Remisstiden var dessutom kort eftersom man ville införa den nya stavningsnormen redan det följande läsåret.

Genom 1906 års stavningsreform försvann konsonantförbindelserna <dt>,< fv> och <hv>, liksom stavningen med <f> av v-ljudet. *Godt* blev hastigt och lustigt *gott*, *lefva* blev *leva*, *hvilken* blev *vilken* och *af* blev *av*. I efterhand framstår reformen som positiv, t.o.m. nödvändig, men den hade en negativ bieffekt som Akademien också hade varnat för. För eftervärlden gör alla texter tryckta före 1906 vid första anblicken, så att säga rent optiskt, ett ålderdomligt intryck, något som oavsett innehåll och språk för övrigt påverkar receptionen av dem negativt.

För de radikala nystavarna, som fortfarande drömde om stavningar som *jur* och *jus*, var reformen inte tillräckligt långtgående. Den numera mest kände av dem var den blivande nobelpristagaren Pär Lagerkvist; ett stycke ur hans bok *Ordkonst och bildkonst* (1912) ser ut så här:

Den outtröttliga lusten att gräva i mänskösjärens skummaste jup, förlägga sina forskningar till dess fjärmaste avkrokar, irra omkring på det individuällas trångaste stigar antingen de för fram eller mot intet mål alls, detta är något sjukligt, pervärst som i litteraturhistorien saknar sitt motstycke.

Akademien och ordlistan kunde berömma sig av att de hade bidragit till att förhindra sådana excesser. Om den mest långtgående nystavningen hade genomförts, hade äldre svenska texter gjort ett långt mer exotiskt intryck än vad som nu blev fallet, och avståndet till grannspråken hade ökat kraftigt (jfr danskans *dybde*, *dyr*, *lys*). Dessutom hade åtskilliga

inomspråkliga samband blivit fördolda (jfr *ljus-lysa*, *ge-gav* som skulle ha blivit *jus-lysa*, *je-gav*). Med sina brister framstår 1906 års stavningsreform som en ganska rimlig kompromiss.

Stavningsreformen medförde att SAOL riskerade att förlora sin roll som »rikslikare«. Inom Akademien insåg man att ordlistan måste anpassas till det nya läget, och som vanligt var det den kloke Tegnér som gick i spetsen. I en särskild »ordförteckning« (1916) togs alla reformerade stavningar in, på ett undantag när. Tegnér och Akademien ville, trots allt, bevara samhörighetsprincipen vid verb och adjektiv med *d* i slutet av grundformen. Resultatet blev att stavningar som *godt* och (*bar*) *födt* fortfarande kvarstod (men dock inte längre *kastadt* eftersom det inte finns något *d* i *kasta*). I åttonde upplagan av SAOL (1923) var dessa stavningar fortfarande med, men som speciella och rätt nedtonade sidoformer (det rörde sig heller inte om särskilt många ord):

god (gott SvAkad. *godt*)

Akademien böjer sig för faktum: »gott« är samtidens dominerande och framtidens enda stavning. Men man vill ändå göra en sista markering. Därigenom kom stavningen *godt* att vara officiellt godkänd ända till 1950, då nionde upplagan utkom!

Från vi fingo till vi fick

Många har fortfarande minnen från den tid när det var obligatoriskt att skriva *vi få*, *vi fingo* och *de buro* i skoluppsatser. Även yngre personer som aldrig har skrivit något annat än *vi får* och *vi fick* och som i dag läser äldre texter förstår utan vidare uttryck som *vi fingo* och *de buro*. Till och med i den nyaste litteraturen kan man träffa på sådana *pluralformer* av

verben som ett stildrag, låt vara gärna i en sorts dolda anföringar:

[Modern] menar att bekännelsen i själva verket stärker hans anseende bland dessa som icke våga bekänna. Hon använder just det ordet, anseende. Hon förstår att det endast är dessa som medge *Jag hade fel* som människohopen respekterar. De självrättfärdiga som aldrig bekänna sina fel komma att föraktas av människohopen.

(Per Olov Enquist, *Ett annat liv*, 2008)

Vad som långsamt håller på att försvinna är däremot förmågan hos svenska språkbrukare att själva bilda pluralformerna. Frågar man ungdomar hur satsen *de bar in henne i huset* skulle ha sett ut för 100 år sedan, får man sällan rätt svar. Med andra ord, den passiva kunskapen om verbens pluralformer kommer troligen alltid att leva kvar, men den aktiva kunskapen kommer i stort sett att vara borta inom ett par generationer.

Debatten om pluralformernas vara eller icke vara utspelade sig huvudsakligen under 1900-talets första hälft, intensivast på 30- och 40-talen. När SAOL:s åttonde upplaga kom ut 1923, hade debatten nätt och jämnt kommit igång och något annat än ett bevarande av pluralformerna kom inte ifråga. Vid tiden för nionde upplagan, runt 1950, hade reformvännerna redan segrat, men i SAOL angavs pluralformerna fortfarande som de enda tillåtna om subjektet betecknade ett flertal. Detta är något av en gåta som vi återkommer till efter en kort historisk översikt.

I talspråk har *vi gick* varit det naturliga uttryckssättet i kanske 200 år, om man undantar vissa dialekter. Någon gång kunde talspråksformerna följa med in i skriften, särskilt i dramatik och i romandialoger. Men inte ens i sådana sammanhang var det vanligt förrän en bra bit in på 1900-talet.

Något av en milstolpe utgör Nils Holgerssons underbara resa, som utkom 1907 och i många år var obligatorisk läsebok i folkskolan. Stödd av rekommendationer av Adolf Noreen (akademiledamot från 1919) lät Selma Lagerlöf sina karaktärer tala naturligt, alltså säga *vi fick* etc. Även om singularformerna bara förekom i dialogen, hade det säkert stor betydelse att generationer av skolbarn fick se många uttryck av typen *vi gick* i tryck.

Men det var från 1920-talet till en bit in på 1940-talet som det stora genombrottet för singularformerna skedde. Flera författare använde dem alltifrån debuten, t.ex. Gunnar Ekelöf, Artur Lundkvist och Karl Vennberg. Andra bytte norm senare i karriären, t.ex. Karin Boye 1926, Sten Selander 1931, Eyvind Johnson, Vilhelm Moberg, Ivar Lo-Johansson och Hjalmar Gullberg 1932, Elin Wägner 1937, Fredrik Böök och Gustav Hellström 1938, Sigfrid Siwertz 1940, Bo Bergman (delvis) 1941 och Anders Österling (delvis) 1945.⁸

Av dessa författare var på 1940-talet Gullberg, Wägner, Böök, Hellström, Siwertz, Bergman och Österling akademi-ledamöter, Österling därtill ständig sekreterare. Läger man därtill Pär Lagerkvist, som, låt vara med viss inkonsekvens, använt singularformer sedan 10-talet, kommer man fram till att nästan hälften av Akademiens medlemmar vid mitten och slutet av 40-talet var positiva, eller åtminstone inte avvisande, till singularformer. Man kunde ha väntat sig att detta skulle avspeglas i ordlistan, men så blev alltså inte fallet.

För att möjligen förstå det går vi tillbaka ett decennium i tiden. I december 1935 markerade Akademien tydligt mot singularformerna i ett direktörstal av författaren och tidningsmannen Torsten Fogelqvist (död 1941). Efter att ha målat upp en bild av ett samhälle och ett språk i en intensiv demokratiseringsprocess, sade Fogelqvist:

Segrar denna utilistiska och missriktat demokratiska språksträvan, kanske den dag stundar, /.../, då verbal singularis icke blott godkänts över hela linjen, utan förjagat verbal pluralis /.../ och då man skriver, som man talar, eller kanske tvärtom.

(Svenska Akademiens handlingar 1935)

Något av denna hållning måste ha funnits kvar ett decennium senare, trots de många enskilda ledamöternas reformsympatier. År 1945 tillspetsades motsättningarna om pluralformernas vara eller icke vara. Bakgrunden var att många av de största tidningarna under 1940-talets första år hade gått över till singularformer, medan Tidningarnas telegrambyrå (TT), som försåg dem med mycket material, fortfarande använde pluralformer. Det betydde att TT-materialet fick »översättas« till ledigare svenska på många redaktioner. I längden var detta ohållbart, och på TT började man förbereda en övergång.

För säkerhets skull beslöt man att rådfråga den nybildade Nämnden för svensk språkvård (senare Svenska språknämnden, numera Språkrådet). Frågan behandlades av nämndens arbetsutskott som gav ett nästan entydigt klartecken för singularformerna. Den 28 oktober 1945 började TT skriva *de gick* etc., och därmed var pluralformernas öde slutgiltigt beseglat.

Men det fanns en komplikation i sammanhanget. Svenska Akademien var representerad i Nämnden för svensk språkvård genom historikern Nils Ahnlund, motståndare till singularreformen. Men Ahnlund var inte medlem av arbetsutskottet och hade därför inte fått tillfälle att ge sina synpunkter på TT:s förfrågan. Med tanke på frågans vikt får det nog sägas att nämnden hade begått ett formellt fel, ett fel

som – kanske lite onödigt – kom att leda till en brytning med Akademien. Den 8 november 1945 beslöt Akademien att dra tillbaka sin representant i nämnden. Beslutet var dock inte enhälligt; tre av reformvännerna, Hjalmar Gullberg, Pär Lagerkvist och Bo Bergman, reserverade sig. Att det inte var ännu fler kan tyda på att nämndens etikettsbrott spelade en större roll för Akademien än själva sakfrågan.

Men kan dessa händelser verkligen förklara pluralformer-
na i nionde upplagan av SAOL (1950)? Minst åtta av Akade-
miens ledamöter använde själva singularformer, liksom prak-
tiskt taget alla andra svenska författare och journalister. Den
ansvarige för SAOL 9, professor Pelle Holm, var en person
som på många sätt var med sin tid. I ordlistan tog det sig
bland annat uttryck i att på den tiden mycket vardagliga ord
som *kul*, *jycke*, *kille*, *pjatt* och *stöddig* togs med (jfr kapitel 3).
Men artiklarna om *få*, *gå* och andra starka verb speglade inte
den nyaste språkutvecklingen:

få får få, fick fingo /.../

I och för sig är angivelserna inte helt entydiga. De skulle
möjligen kunna tolkas så att det enligt SAOL är tillåtet att
genomgående använda *får* i presens och *fick* i imperfekt, och
att *få* resp. *fingo* är ett alternativ, kanske avsett för högre stil,
när subjektet betecknar ett flertal. Det som gör den tolk-
ningen osannolik är dock att angivelsen är identiskt likadan
som i SAOL:s föregående upplaga (1923). Det finns märkligt
nog inte heller någon kommentar eller tolkningshjälp i ord-
listans inledning. Den rimligaste slutsatsen är därför att
skrivsättet *vi fick* enligt SAOL 9 är fel. I så fall har Akademien
och SAOL gett upp sitt motstånd mot singularformerna först
i tionde upplagan (1973). Vid den tidpunkten var pluralfor-
merna på god väg att bli något av fornminnen.

Det hela är svårbegripligt, och än mer förbryllad blir man när man ser att Pelle Holm i sina kommentarer till ordlistan, publicerade 1951, själv använder singularformer: »Men vi får nog bereda oss på en strid...«.⁹ I inledningen till ordlistan används däremot pluralformer: »Sammansättningar ha medtagits i större utsträckning än förut...«

Den gåtan tycks dock ha en lösning. Det var troligen så att Pelle Holm ville tillåta singularformer men att Akademien, genom språkhistorikerna Elias Wessén och Bengt Hesselman, gick emot det. Genom ett akademibeslut i februari 1949 »bemyndigades Herr Wessén att, i samråd med Herr Hesselman, äga fullmakt att på Ak:ns vägnar vidtaga de åtgärder och fortsätta de ändringar, som han ansåg nödvändiga under den fortsatta kontrollen av Ordlistans nya upplaga«. I ett brev till Anders Österling, daterat 22 april 1952, antyder Pelle Holm en tveksam inställning till pluralformerna i SAOL 9, hans egen skapelse, och det framgår att han velat få med en kommentar i ett nytryck av ordlistan.¹⁰

En komplicerande faktor är dock att Elias Wessén knappast var någon uttalad motståndare till singularreformen. I sitt direktörstal 1952 använder han själv singularformer och konstaterar att de svenska språkbrukarna »just nu upplever slutskedet av denna stora språkförändring«. ¹¹ Även om han manar till respekt för äldre skribenter som vill fortsätta att använda pluralformer, är det svårt att se hur talet går ihop med ordlistans helt avvisande inställning till singularreformen.

Gåtan »kom så åter«, för att än en gång citera Viktor Rydberg. Är det trots allt så att den sista pusselbiten saknas? Kanske ändå inte. Vi erinrar oss att Wessén förväntades samråda om ordlistan med Bengt Hesselman, den historiska språkforskningens nestor i Sverige. Med stor sannolikhet

ville den 75-årige Hesselman bevara pluralformerna, som han själv använt i sitt nyss utkomna verk *Huvudlinjer i nordisk språkhistoria*. För att visa respekt för sin äldre kollega kan Wessén då ha valt att gå honom till mötes. Något sådant vore i varje fall psykologiskt begripligt, och i viss mån skulle det vara analogt med att den äldre Tegnér fick behålla sina omhuldade dt-stavningar i SAOL 8.

7 Om ordböjning och SAOL Plus

Sture Berg

En av SAOL:s huvuduppgifter är att beskriva och normera svensk ordböjning. För den som i skolan har lärt sig att det finns något tiotal böjningsklasser i svenskan för substantiv, adjektiv och verb, kommer det säkert som en överraskning att man i arbetet med SAOL kommit att räkna med över 400 sådana klasser. Åtminstone finns så många i den översikt som har utvecklats i en databas ägnad svensk ordböjning (och i viss mån ordbildning), kallad Svensk morfologisk databas (SMDB). Detta är ett helt nödvändigt verktyg för allt arbete med ordböjning i ordlistan. En liten del av databasen ligger bakom en digitaliserad version av den senaste upplagan av ordlistan (SAOL 13). Den kallas SAOL Plus och finns tillgänglig i bokhandeln.

I fortsättningen nämns flera olika databaser: (1) SAOL-databasen som hårbärgerar innehållet i själva den tryckta ordlistan, (2) den renodlat morfologiska databasen och (3) textdatabasen, dvs. det omfattande innehållet i Språkbankens nuspråkliga material.

Svensk morfologisk databas

Under senare delen av 1980-talet startade vid universitetet i Göteborg projektet »SAOL i maskinläsbar form«.¹ En av utgångspunkterna för projektet var att de alltmer efterfrågade rättstavningsprogrammen i datorform behövde lexikon, som bättre än tidigare svarade mot aktuella texter. En vanlig ordlista/ordbok innehåller ju ett antal uppslagsord (t.ex. *spade*, *bördig*, *gräva*) med enbart antydd böjning, medan texter består av sådana uppslagsord i oböjd form men också av alla deras olika böjda former (t.ex. *spadarna*, *bördigare*, *gräver*). En vidareutveckling av detta projekt tog fart i slutet av 1990-talet, då SMDB på allvar började byggas upp med en så kallad fullformsdatabas som mål, alltså en databas med såväl grundord som böjda former.

I den ursprungliga SMDB utgjorde uppslagsorden i SAOL 12 (1998) grundmaterialet. Orden hämtades alltså från SAOL-databasen, och avsikten var att SMDB efter bearbetning skulle lagra inte bara alla uppslagsorden i ordlistan utan också samtliga dithörande böjningsformer. Varje ordform skulle dessutom delas upp i mindre bitar, s.k. ordled, enligt en modell som redovisas bland annat i inledningen till SAOL 12 och som började tillämpas från och med den upplagan (denna uppdelning av orden kan bland annat vara till hjälp vid avstavning). Alla ingående ordformer i SMDB skulle också beskrivas med hjälp av en grammatisk kod, s.k. taggar (*bästar* får en kod för obestämd form plural grundform till substantivet *häst*, medan *händer* får två olika koder, en för den obestämda pluralformen till substantivet *hand*, en annan för presensformen till verbet *hända*).

Själva framtagningen av böjningsformerna (som i fortsättningen kallas »genereringen«) bygger på att de böjliga orden i svenskan grupperar sig enligt vissa mönster, även om

åtskilliga typer av avvikelser förekommer. Första fasen i SMDB-projektet utgjordes därför av en klassificering av ordlistans samtliga uppslagsord (strax under 120 000)². Substantivet *bund* fördes till en viss grupp liksom förstås också alla sammansättningar med *bund* som efterled (*bandbund*, *bombund*, *fäbund* etc.). I samma grupp hamnade också ord som *gren*, *kniv* och *åldring*. Det gemensamma för orden i denna grupp är att man bara lägger till ändelserna *-en* respektive *-ar* för att få fram de korrekta formerna i bestämd singular resp. obestämd plural. Genereringen av böjningsformerna (åtta till antalet i de flesta substantiv) kan alltså göras automatiskt med hjälp av enkla regler som kopplar ändelserna direkt till stammen.

Substantivet *mun* kunde däremot inte föras till samma grupp. Visserligen har det ordet samma pluraländelse som *bund*, men eftersom stammens konsonant i grundformen måste dubbleras i sex av de åtta böjningsformerna (*munnen*, *munnens*, *munnar*, *munnars*, *munnarna*, *munnarnas*) fick ordet en annan grupptillhörighet (liksom t.ex. *brudgum*, *ström* och *styrelsemedlem*).

Vid den tidskrävande indelningen i enhetliga grupper ord för ord av materialet i SAOL-databasen fick vi alltså ta hänsyn till många viktiga företeelser i språkssystemet. Konsonantfördubblingen har vi nämnt. Andra exempel är bortfallet av *e* (s.k. flyktig vokal) i fall som *fågel/fåglar* och förekomsten av omljud i plural som i *strand/stränder*. Det kunde också gälla formvariation (*människa* och *kollega* hör till olika grupper eftersom ordlistan godkänner både *kolleger* och *kollegor* som pluralformer). Åtskilliga substantiv saknar plural som t.ex. *brandrök*, *mat* och *skräck*, och dessa måste därför bilda en egen grupp. De flesta verb böjs som *dansa*, *festa* osv. med imperfektändelsen *-ade*. Alla sådana verb fick samma grupptill-

hörighet, men *böja*, *köpa* och *sy*, som exemplifierar andra böjningsmönster (*böjde*, *köpte*, *sydde*), fick ingå i separata grupper liksom de många starka verben med vokalvariation (*rida/red/ridit*, *springa/sprang/sprungit* etc.).

När klassificeringsarbetet väl avslutats, vidtog genereringen av alla formerna. Uppslagsordets grafiska form i ordlistan samt böjningsgruppens nummer bildade utgångspunkten. För ordet *bund* (grupp 12)³ genereras substantivets samtliga åtta böjningsformer som sagt genom att reglerna (en för varje böjningsform) anger vilket böjningssuffix som ska läggas till uppslagsordets oförändrade stam. Resultatet blir *bund*, *bunds*, *bunden*, *bundens*, *bundar*, *bundars*, *bundarna*, *bundarnas*. I fallet *mun* (grupp 15) däremot måste reglerna också innehålla en uppgift om att den sista konsonanten i stammen ska dubbleras i sex av de önskade formerna. Därför tillförs en s.k. stamoperation, i detta fall »%dk«, dvs. 'dubblera konsonant'. Så här ser det ut i regeldatabasen för den aktuella gruppen.

Tabell 11. *Genereringsregler för ord tillhörande böjningsgrupp 15*

Operation	Tagg	Exempel
=	NCUSNI	mun
=+s	NCUSGI	muns
%dk+/en	NCUSND	munnen
%dk+/ens	NCUSGD	munnen
%dk+/ar	NCUPNI	munnen
%dk+/ars	NCUPGI	munnen
%dk+/ar/na	NCUPND	munnen
%dk+/ar/nas	NCUPGD	munnen

Varje regel genererar alltså böjningsformerna tillsammans med markeringar för ordled, och reglerna tillfogar också en beskrivning med taggar. I exempelfallet anger de två första

positionerna i taggen ordklass ('noun common', dvs. substantiv). Därefter följer taggarna för genus (utrum eller neutrum), numerus (singular eller plural), kasus (grundform eller genitiv) och s.k. species (obestämd eller bestämd form). Taggarna för formen *munnar* i ordet *mun* ska alltså utläsas

NCUPND = substantiv utrum plural nominativ bestämd
(*munn+ar+na*)

Hela denna taggningsexercis kan verka komplicerad och kanske rent av överflödig. Jag återkommer dock längre fram till den nytta man kan ha av den i det fortsatta lexikaliska arbetet.

När klassificeringen av materialet i SAOL 12 och genereringen av samtliga böjningsformer hade slutförts i början av 2000-talet, gjordes en datakörning som jämförde formerna med textmaterialen i Språkbanken (se kapitel 3). Resultatet blev då en första version av SMDB. Den viktigaste delen i denna fullformsdatabas har alltsedan dess gått under beteckningen 'Uppblåsningen'. Här kan vi komma åt varje uppslagsord i ordlistan. Söker man på *gata* får man i stort sett omgående fram detta substantiv på skärmen med de åtta böjningsformerna och dess frekvenser var för sig. Begär man ordet *kollega* kan man dessutom utläsa skillnaden i frekvens mellan de två alternativa pluralformerna *kolleger* och *kollegor*. Vid tiden för den första versionen av SMDB innehöll Språkbanken en textmängd med ca 60 miljoner ord; i dag är siffran betydligt högre.

Varje ny upplaga av ordlistan tar givetvis den tidigare upplagan som utgångspunkt. När arbetet på SAOL 13 intensifierades, hade vi alltså för första gången i ordlistans historia tillgång till en fullformsdatabas som kunde köras mot innehållet i Språkbanken. Två resultat av stor vikt för det fortsatta arbetet kunde då noteras. Det visade sig nämligen att så

mycket som ca 20 % av uppslagsorden i SAOL 12 inte fick några träffar i Språkbankens material. Denna lista med s.k. noll-ord blev ett viktigt hjälpmedel i arbetet att rensa bort föråldrade och inaktuella ord inför den kommande 13:e upplagan (ca 5 000 fick utgå). Å andra sidan fick vi automatiskt fram en uppsjö av ord som saknades i fullformsdatabasen och följaktligen inte fanns med i SAOL 12. Dessa ord hittar vi i SMDB:s s.k. plusordslista, som därmed blev det främsta hjälpmedlet att hitta goda kandidater till nytillkommande ord i SAOL 13 (resultatet blev ca 10 000).

SMDB ger en i stort sett komplett bild av det svenska böjningssystemet så som det finns representerat i SAOL (vissa avvikelser kan förekomma i andra ordböcker och ordlistor men undantagen är få). Vi kan konstatera att de allra flesta orden eller 98 % tillhör ordklasserna substantiv (77 %), adjektiv (14 %) och verb (7 %). Alla har i databasen sin grupp-tillhörighet, och utifrån den kan man göra många intressanta iakttagelser. De olika gruppernas sju-i-topp-lista ser ut så här:

Tabell 12. *Frekvenser per grupp i fallande ordning*

Nr	Grp	Ordklass	Antal	Exempelord
1	17	substantiv	18 549	kund-en -er
2	12	substantiv	16 429	dörr -en -ar
3	23	substantiv	12 212	slott -et =
4	34	substantiv	11 063	stress -en
5	41	adjektiv	9 059	adlig -t -a
6	11	substantiv	7 592	gata -n gator
7	61	verb	6 123	kasta -de -t

Den vanligaste typen är alltså substantiv med n-genus och med plural på *-er* (*kund*). Inte långt efter följer motsvarande substantiv med plural på *-ar* (*dörr*). På tredje plats följer sub-

stantiven med t-genus som har *-et* i bestämd form singular och oförändrad form i plural (*slott*). Redan på fjärde plats kommer de substantiv med n-genus som bedömts sakna pluralform (*stress*), medan vi på den femte hittar den största adjektivgruppen (*adlig*). I ingen av dessa grupper har någon extra stamoperation behövts vid regelskrivningen. De flerstaviga s.k. svaga feminina substantiven av typen *gata* intar sjätteplatsen i listan, och som nummer sju slutligen kommer den största av verbklasserna (*kasta, kastade, kastat*). Sammantaget kan man konstatera att dessa sju grupper (ca 81 000 ord) svarar för närmare 70 % av hela materialet i ordlistan.

Många andra intressanta iakttagelser kan göras. För att få rätsida på pluralformerna till substantivet *drummel* behövs en grupp med flera olika stamoperationer. Både förenkling av stamkonsonant och borttagning av flyktigt *e* krävs för det korrekta resultatet *drumlar, drumlars, drumlarna* och *drumlarnas*. Finns det fler sådana exempel i svenskan? »Ja«, svarar SMDB och anger *lämmel, skimmel, hummer, inner* och några till. Substantivet *ros* (blomman) böjs ju *rosen, rosor*, och det är en ovanlig böjning för enstaviga substantiv. SMDB ger besked om att det bara finns ett sådant ord till i svenskan, nämligen *våg* ('bölja'). Gruppen i fråga innehåller visserligen ytterligare 70 ord, men samtliga är sammansättningar med de två grundorden (*nyponros, flyktingvåg* etc.).

Det sammanlagda antalet grupper efter böjningsgenomgången uppgår som tidigare nämndes till över 400. Genereeringssystemet omfattar åtskilliga tusen olika regler, eftersom varje önskad form i samtliga grupper motsvaras av en speciell regel. En mera ingående beskrivning av hela klassificeringssystemet ligger utanför ramen för denna översikt.

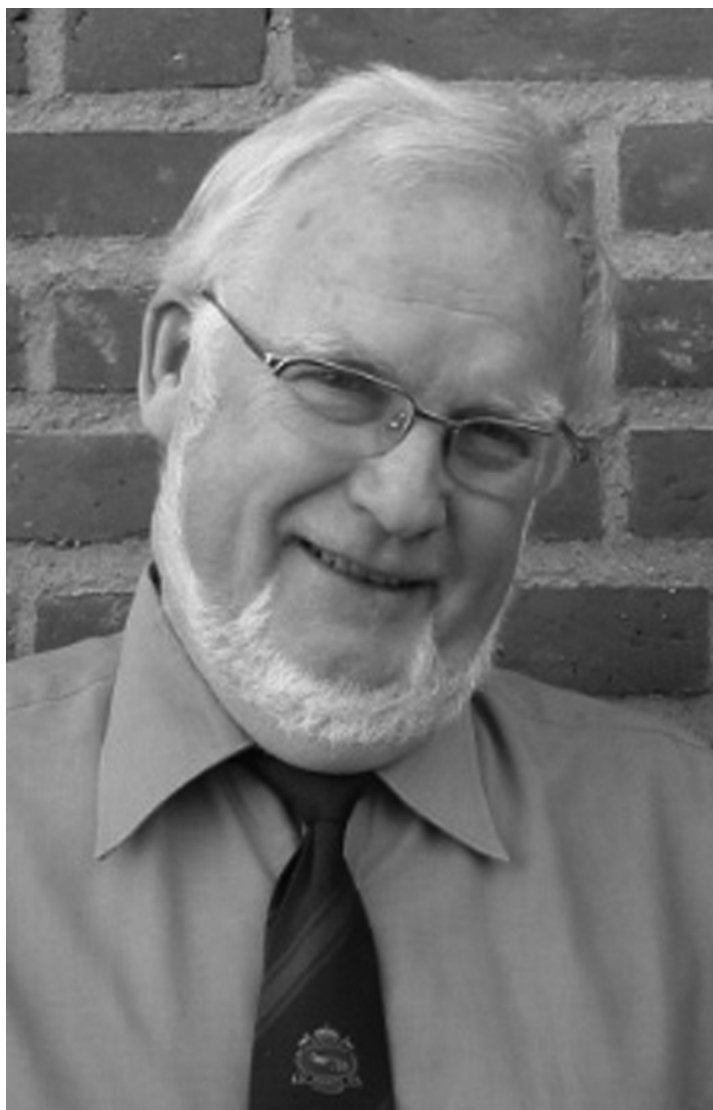

Bild 11. *Sture Berg, biträdande redaktör SAOL 12–13, har utvecklat Svensk morfologisk databas*

SAOL Plus

När SAOL 13 utkommit våren 2006 påbörjades en planering för att ge ut materialet i digital form. Antalet uppslagsord i den tryckta ordlistan uppgår till cirka 125 000. Där finns i vanlig ordning böjningsangivelser i komprimerad form på de osammansatta orden, där finns betydelseförklaringar och stilmarkeringar på många ord, och där finns en hel del idiom och andra fraser. Uppgifterna utgör trots allt, främst när det gäller repertoaren av böjningsformer, bara en delmängd av den information som lagrats i SMDB. Arbetet på en digital utgåva ledde fram till versionen SAOL Plus, en cd-skiva som kom hösten 2007. Som samarbetspartner i projektet fungerade dataföretaget Oribi i Lund, vars verksamhet framför allt är inriktad på att utveckla datorstödda hjälpmedel för personer med läs- och skrivsvårigheter. Här återges några av de sökmöjligheter som finns i SAOL Plus.

'Sök i uppslagsord'

Innehållet i den tryckta ordlistan återges på cd:n i tre s.k. fält. I det vänstra fältet finns samtliga ord i ordlistan lagrade i alfabetisk ordning. Aktiverar man huvudinställningen 'Sök i uppslagsord' och skriver in ett ord i sökordsrutan, kommer man till rätt plats i den långa listan. Det sökta ordet står överst och är dessutom markerat. Nyinlagda ord jämfört med SAOL 12 (ca 10 500) markeras i listan med ett plustecken efter orden i fråga. Mellan *bedervärd* och *bedland* hittar man *hedgefond*⁺, och mellan *mikrofonsladd* och *mikrofotografer* återfinns *mikrofonstativ*⁺ och *mikrofonteknik*⁺ etc. Denna information efterfrågas ofta och den går inte att läsa ut i den tryckta ordlistan. I mittfältet på cd:n presenteras sökordens artiklar precis så som de ser ut i bokversionen. I högerfältet

hittar man en av de stora nyheterna med cd:n. Samtliga böjningsformer till alla uppslagsord visas där fullt utskrivna och dessutom, om man väljer det alternativet, med grammatisk information. Begär man ordet *sko* hittar man alltså formerna *sko, skos, skon, skons, skor, skors, skorna, skornas*. Söker man fram adjektivet *gul* ges formerna *gul, gult, gula, gule, gulare, gulast*. I den tryckta ordlistan får man gå till de enkla orden *sko* och *gul* om man vill ha information om böjningen på *golfsko* och *illgul*. På cd:n finns alltså också i dessa fall böjningsformerna registrerade i klartext (*golfskornas, illgula* osv.)

Dessutom förtecknas i högerfältet under den särskilda rubriken 'Alternativa böjningsformer' fall som *kollegor* (alternativ till *kolleger*) och *haschen* (alternativ till *haschet*) enligt de uppgifter som lämnas i den tryckta versionen. Observera att ett ord som i ordlistan anges med två genus (t.ex. *parasoll*) först redovisas med sina neutrala former och därefter med sina alternativa utrumformer (*ett parasoll* resp. *en parasoll*). I de fall där ord i ordlistan anges med flera stavningsvarianter, t.ex. *sjal/schal* eller *ladugård/lagård* förtecknas i högerfältet på cd:n först formerna med *sjal* resp. *ladugård* och sedan under rubriken 'Variantstavning' motsvarande former av *schal* och *lagård* (se bild 12). Lägg märke till att sammansatta ord som *sjalkrage* och *ladugårdsdörr* på likartat sätt ges med sina stavningsvarianter *schalkrage* och *lagårdsdörr*. Detta är en utvidgning jämfört med den tryckta versionen av ordlistan.

En tredje rubrik i högerfältet utgörs av 'Övriga former'. Här hittar man fall som *dagsens* och *vintras* om man söker på *dag* och *vinter*, alltså sådana former från ett äldre språkbruk som fortfarande används i vissa uttryck och som också förtecknas i den tryckta ordlistan.

Redovisningen av böjningsformerna i cd:ns högerfält bygger givetvis på innehållet i fullformsdatabasen SMDB. Ett

Sök Korsordshjälp		
Sökord:	ladugård	Sök i uppslagsord
Träfflista (1)	ladugård	Sök alla ordklasser
ladugård	ladu gård [la'-ei. lag'-] el. lag gård s. • byggnad	Singular
ladugårdsbacke	för nötkreatur	ladugård obestämd grundform
ladugårdsbyggnad		ladugårds obestämd genitiv
ladugårdsdörr		ladugården bestämd grundform
ladugårdsforman		ladugårdens bestämd genitiv
ladugårdskarl		Plural
ladugårdslänga+		ladugårdar obestämd grundform
ladugårdsplan		ladugårdars obestämd genitiv
ladugårdsskötare		ladugårdarna bestämd grundform
ladugårdsskötsel		ladugårdarnas bestämd genitiv
ladusvala		Variantstavning singular
ladutak		lagård obestämd grundform
laduvägg		lagårds obestämd genitiv
ladvägg		lagården bestämd grundform
lady		lagårdens bestämd genitiv
ladylik		Variantstavning plural
lafs		lagårdar obestämd grundform
lafsa		lagårdars obestämd genitiv
lafsig		lagårdarna bestämd grundform
lafsighet		lagårdarnas bestämd genitiv
¹ lag		
² lag		
³ lag		
¹ laga		
² laga		
lagackord+		
lagakraftvunnen		
laganda		
lagarbete		

Bild 12. SAOL Plus – Sök i uppslagsord (*ladugård*)

mycket stort arbete har lagts ner på att, främst vid adjektiv och verb, ta bort sådana former som är mer eller mindre otänkbara från semantisk synvinkel och därför bör utelämnas.⁴ Saknas gör alltså till exempel komparerade adjektivformer som *tjugoförårigare* och *avtalsenligast*, passiva verbformer som *avlidnas*, *mörknas*, *regnas* etc. liksom particip som *chefad*, *personröstad*, *tvekad* m.fl. Som hjälpmedel vid detta svåra och tidskrävande arbete använde arbetsgruppen såväl Språkbankens egna material som andra textdatabaser.

En viktig finess med cd:n är möjligheten att göra s.k. finalalfabetisk sökning av uppslagsorden. En sökning på **fågel* ger omgående en träfflista på alla ord som slutar på *fågel* i ordlistan (*alfågel*, *lunnefågel*, *olycksfågel*, *stannfågel* etc., inalles 55 stycken). Vill man på motsvarande sätt ta reda på alla sammansättningarna med *fisk* och anger **fisk* i sökrutan svarar träfflistan att det finns 145 ord. Det stora antalet beror på att

förutom *agnfisk*, *bläckfisk* etc. också adjektiven *bibliografisk*, *geografisk* m.fl. registreras. Korrekt resultat kan uppnås på två sätt. Man kan utnyttja en speciell inställning 'Sök substantiv', och då reduceras antalet träffar till 64. Man kan också använda tecknet för lodstreck före *fisk*. Datorprogrammet tar då hänsyn till de ordledsmarkeringar som orden i ordlistan är försedda med. Eftersom *fisk* som slutled i sammansatta substantiv alltid föregås av stor ordledsgräns (*bläck/fisk*), medan ett adjektiv som *bibliografisk* enbart innehåller tecken för små ordledsgränser (*biblio-graf-isk*), får vi fram samma resultat, alltså 64. Denna funktion är till stor hjälp i många fall. Vill man ta reda på vilka ord i SAOL som är sammansatta med *år* (*friår*, *skottår* etc.) och anger **år* i sökfönstret får man en träfflista med mer än 300 enheter där visserligen *friår* och *skottår* ingår men också *påtår*, *skrubbsår*, *utgångsfår* m.fl. Sökning med lodstreck i stället ger det korrekta resultatet (100 ord).

Asterisken (*) är alltså ett s.k. jokertecken som svarar mot en eller flera positioner. Ett annat sådant tecken är frågetecknet (?) som svarar mot endast en position. Skriver man in *fro?t* i sökrutan så får man *front* och *frost* som resultat; skriver man i stället *fro*t* får man 14 träffar, dels *front* och *frost* men också t.ex. *frombet*, *frontsoldat* och *frostnatt*. Tecknen fungerar överallt i en söksträng, alltså både i början, inuti och i slutet.

'Sök i böjningsformer'

Låt oss nu gå vidare till inställningen 'Sök i böjningsformer'. Vi skriver in *tiger* i sökrutan och får fram två träffar, dels verbet *tiga* med presensformen särskilt markerad bland böjningsformerna i högerfältet, dels substantivet *tiger* med den obestämda grundformen markerad. Anger vi *visa* i sökrutan (se

bild 13) blir resultatet fem träffar, där vi hänvisas till adjektivet *vis*, till substantivet *visa*, till verbet *visa* och till det neutrala substantivet *visum* (ordlistan anger nämligen *visa* som alternativ form i plural vid sidan av det oförändrade *visum*). Vid samtliga dessa fyra ord markeras den sökta formen på respektive platser bland böjningsuppgifterna i högerfältet. Den här funktionen i SAOL Plus fungerar alltså bl.a. som ett index över den omfattande homografin i svenskan. Kort uttryckt innebär begreppet homografi att samma ordform kan förekomma på två eller flera ställen i språkssystemet. Substantivformen *slott* används som obestämd form i både singular och plural och adjektivformen *svart* som både utrum och neutrum (homografi inom samma ord). Formen *skruvar* däremot återgår på såväl substantivet *skruv* som verbet *skruva*, liksom *handlade* är imperfektform till två olika verb, *handla* och *handlägga* (homografi mellan olika ord). Båda dessa typer av homografi redovisas alltså i SAOL Plus.

Sök Korsordshjälp		
Sökord:	visa	Sök i böjningsformer
Träfflista (5)	~visa	Sök alla ordklasser
<ul style="list-style-type: none"> vis vis visa visa visa visafon visare visarkiv visarnål visartad+ visartavla visavi visavi visbok vischan visdiktare+ visdom visdomsord visdomstand visé visecell viselös visent 	<p>1vis adj. -<i>t</i> -<i>a</i> • levnadsklock; insiktsfull</p> <p>1visa s. -<i>n</i> visor • ord och inga visor skarpa ord utan omsvep</p> <p>2visa v. -<i>de</i> • v. sig</p> <p>visa se under <i>visum</i></p> <p>visum s. -<i>et</i>; pl. = <i>el visa</i>, best. pl. -<i>en</i> <i>el visa</i> • tillståndsbevis för inresa i ett land</p>	<p>Aktiv</p> <p>visa infinitiv</p> <p>visar presens</p> <p>visade preteritum</p> <p>visat supinum</p> <p>visande presens particip</p> <p>visa imperativ</p> <p>Passiv</p> <p>visas infinitiv</p> <p>visas presens</p> <p>visades preteritum</p> <p>visats supinum</p> <p>Perfekt particip</p> <p>visad <i>en</i> ~ + subst.</p> <p>visat <i>ett</i> ~ + subst.</p> <p>visade <i>den/det/de</i> ~ + subst.</p>

Bild 13. SAOL Plus – Sök i böjningsformer (*visa*)

Att söka i böjningsformerna ger också en direkt upplysning om förekomsten av ett visst ord eller en viss ordform i SAOL 13. Skriver vi in formen *kortkapningen* får vi ingen träff. Ordet för detta relativt nya begrepp saknas i denna upplaga men kommer med all sannolikhet in i nästa. Söker vi efter pluralformen *montrer* (till *monter*) får vi också negativt resultat. Den varianten till *montrar* försvann redan i den elfte upplagan.

'Sök i artikeltext'

Med cd:ns hjälp kan man via funktionen 'Sök i artikeltext' göra sökningar i den samlade texten i ordlistan. Anger man ordet *kung* (se bild 14) svarar programmet med en träfflista på åtta ord, dels själva artikeln *kung*, dels de fall där ordet *kung* ingår i beskrivningen av andra ord, t.ex. verbet *abdikera* 'avgå som kung' och substantivet *rockad* 'omflyttning av torn och kung i schack'. Samma typ av sökning på ordet *dans* ger 46 träffar. I de flesta av dessa fall ingår *dans* som beskrivning av andra ord, främst då danser (*foxtrot*, *fransäs*, *kadrilj*, *menuett* etc.), men vi hittar också *panelhöna* 'kvinna som inte blir uppjuden till dans' samt verbet *löva* med språkexemplet *dans på lövad loge*.

Den här sökfunktionen innebär också att vi till exempel kan ta fram alla ord som betecknas som vardagliga i SAOL. Genom att ange 'vard.' i sökrutan får vi snabbt fram *baggis*, *baksmälla* och *baluns* för att nu nämna ett par stycken i början av den långa listan. På samma sätt kan vi genom att ange 'finl.' nå de ord i ordlistan som fått beteckningen finlands-svenska, t.ex. *batong* (i betydelsen 'baguette'), *butiksbil* 'varubuss' och *brandstake* 'eldgaffel'.

Också böjningsupplysningarna i den tryckta versionen av

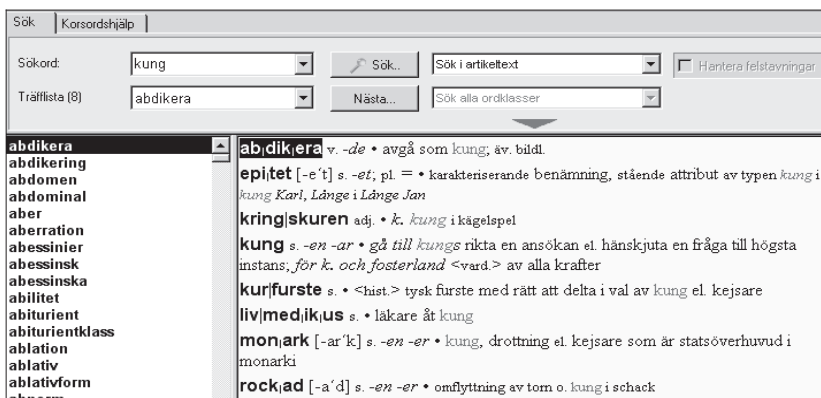

Bild 14. SAOL Plus – Sök i artikeltext (*kung*)

ordlistan kan bidra till intressanta resultat via artikeltext-funktionen. Om man söker på strängen *-t -n* får man fram en lista på de fler än 500 substantiven med denna böjning (*ansikte, herradöme, inflytande, syfte* etc.). Anger man i stället strängen *-ar* äv. *-er* når man det tiotal substantiv, där ordlistan anger *-ar* i plural som förstaform och *-er* som relativt svag variant (t.ex. *budget, check* och *lift*). Försöker man i stället med *-er* äv. *-ar* hittar man två fall, nämligen *kur* (i betydelsen 'skjul') och *vers*.

'Hantera felstavningar'

En viktig förutsättning för att ta till sig information i en ordlista eller en ordbok är ju att man vet hur de ord man letar efter stavas. Användare som har svårigheter med detta, det må nu vara infödda svenskar eller personer med andra språk som modersmål, har i SAOL Plus ett praktiskt hjälpmedel, kallat 'Hantera felstavningar'. Med stöd av denna funktion kan man till exempel leta efter det där franska ordet som be-

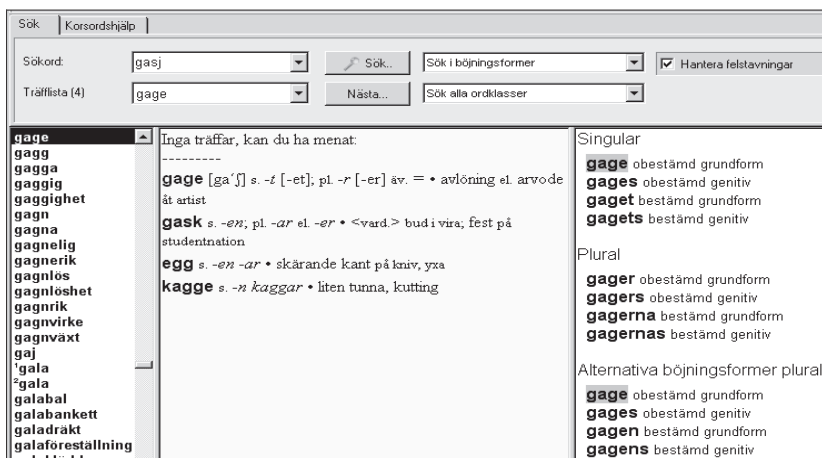

Bild 15. SAOL Plus – Hantera felstavningar (*gasj*)

tyder 'avlöning' eller 'arvode' och försöka med *gasj* eller *gasje* (se bild 15). I båda fallen hänvisas man till det korrekta *gage*. Skrivningar som *schonnalisst* eller *junalist* leder båda till *journalist*. Omkastningar av bokstäver vållar inte heller några problem. Råkar man söka på *gartulera*, *rkut* och *sjkorta* får man hänvisningar till det man avser (*gratulera*, *krut* och *skjorta*). Det är dessutom så att man via den s.k. HotKey-funktionen kan använda denna stavningshjälp när man själv producerar text. Genom att markera en ordform som man är osäker på i sitt Word-dokument och samtidigt använda tangentkombinationen Ctrl 7 eller Ctrl 4 kommer man till 'Hantera felstavningar' på cd:n som snabbt ger ett stavningsförslag (oftast korrekt) för den markerade formen.

'Korsordshjälp'

Slutligen skall också nämnas att SAOL Plus kan vara till glädje för den som ägnar sig åt att lösa korsord. I modulen 'Kors-

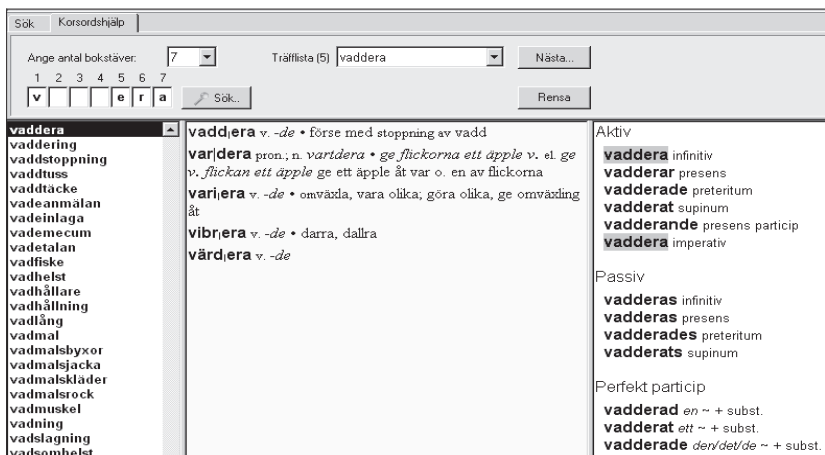

Bild 16. SAOL Plus – Korsordshjälp

ordshjälp' finns det möjlighet att fylla i de bokstäver man känner till i ett ord (upp till och med 23 positioner), varefter programmet letar upp de ord och ordformer som svarar mot villkoren. Om man söker efter ord på sju bokstäver och anger den första till *v* och de tre sista till *era* (se bild 16) får man som resultat de fyra verben *vaddera*, *variera*, *vibrera* och *värdera* samt pronomenet *vardera*. Letar man efter ord på 14 bokstäver som börjar på *s*, slutar på *g* och har *d* i position 7, så blir resultatet: *sammandragning*, *sammandrivning*, *skaldediktning*, *slagordsmässig* och *slutredigering*.

Den fullständiga redovisningen av böjningsformer vid alla ord, de många olika sökfunktionerna på både grundformer och böjda former, möjligheterna till sökningar i hela artikeltextern, rättstavningshjälpen och korsordsverktyget, allt sammantaget gör att SAOL Plus fungerar som ett intressant och praktiskt komplement till den tryckta versionen av SAOL 13.

Något om framtiden

En viktig poäng med SMDB-projektet är att den morfologiska databasen hela tiden uppdateras. SMDB har en nära koppling till SAOL-databasen och andra nuspråkliga databaser vid Institutionen för svenska språket i Göteborg. När en ny upplaga av SAOL är under arbete förses nyttillkommande ordförslag med böjningskategori, och därigenom får alltså den morfologiska databasen hela tiden ett automatiskt tillskott av nya ord med frekvenser för varje böjningsform. När uppslagsord tas bort i SAOL försvinner de också i SMDB. Frekvensuppgifterna uppdateras allteftersom nya textmaterial integreras i Språkbanken, som i dagsläget (mars 2009) ökat sitt omfång till ca 200 miljoner ord. På det här sättet har vi uppnått ett system där texter och lexikon står i levande kontakt med varandra. Dagens version av SMDB är alltså en vidareutveckling av den ursprungliga. De rent tekniska förutsättningarna har också under tiden betydligt förändrats. Såväl databasen över själva SAOL 13 som fullformsdatabasen SMDB hanteras numera i en och samma betydligt kraftfullare maskin. Detta gör alla uppdateringar mycket enklare. I dag sker en fullständig omgenerering en gång per dygn.

Det redaktionella arbetet med SAOL 14 har så smått börjat komma igång. Samkörningar av SMDB gentemot SAOL 13 ger oss information om att det fortfarande finns många s.k. noll-ord, trots att det material vi nu kan testa mot i Språkbanken är tre gånger större än vid arbetet inför den nuvarande upplagan. Bland substantiven kan nämnas *avsättlighet*, *främjingsström* och *gnatare*. Några slumpvis valda adjektiv är *anskaffbar*, *klandersjuk* och *ööverskattlig* och bland verben hittar vi *frånsortera*, *kapsylera* och *traktorisera*. Samtliga dessa nio ord finns alltså med i SAOL 13 men inget av dem dyker upp i språkbanksmaterialet. Får de finnas kvar i nästa upplaga?

Samkörningen mellan fullformsdatabasen och Språkbanken resulterar å andra sidan i långa förteckningar över ord som saknas i den trettonde upplagan, ord som vi återfinner i den s.k. plusordslistan och alltså är mer eller mindre starka kandidater till en plats i den fjortonde. Några substantiv som med stor sannolikhet kommer in i ordlistan nästa gång är *gentrifiering* ('höjning av en stadsdels sociala status'), *krisjour*, *livspussel*, *lönebelg*, *ofas* ('vara i ofas med ngt') och det vardagliga *snackis* ('samtalsämne'). Några fullt tänkbara adjektiv är *kundvänlig*, *ljudkänslig* och *skottvillig* (i idrottssammanhang) och några möjliga verb *kolonialisera* och *underprestera* (också detta mest i idrottssammanhang).

Det svenska språket är ju till sin karaktär sådant att vi principiellt sett kan bilda hur många nya sammansättningar som helst. Detta är en av förklaringarna till att SAOL innehåller så många ord som den gör och samtidigt bidrar till att listan över nyordskandidater blir så oerhört omfattande. Nedan följer en tabell som försöker illustrera problemet.

I kolumnen ORD förtecknas 42 enheter som alla börjar på *order-* (41 substantiv samt verbet *orderväggra*). I kolumnen SAOL 13 markeras med asterisk de av orden som finns med där och som alltså är sökbara i fullformsdatabasen, där det ju också finns frekvensuppgifter för varje böjningsform. Nio av de elva sammansättningarna får träff i Språkbanken. Två får det inte och tillhör därför den s.k. noll-listan. Den sista kolumnen slutligen upptar de 31 ord som saknas i SAOL 13 men som finns belagda i textdatabasen med sina olika frekvenser och som alltså utgör nyordskandidater. Listan är lång, och då skall ändå noteras att frekventa sammansättningar inte tagits med. Vilka av de 31 orden skulle kunna ta plats i nästa upplaga, och vilka i den nuvarande upplagan skulle möjligen kunna tas bort?

Som ett ytterligare exempel kan nämnas sammansatta ord som slutar på *-medel*. SAOL 13 förtecknar inemot 200 sådana med de båda betydelserna 'hjälpmedel' och 'ekonomiska medel' representerade: *bantningsmedel*, *betalningsmedel*, *livsmedel*, läkemedel, *produktionsmedel* exemplifierar ord som är väl företrädda i Språkbanken, men det finns också nästan 50 sammansättningar med lägre frekvens än 10 (*bytesmedel*, *skabbmedel*) och inte mindre än 29 ord utan någon träff alls (*eggelsemedel*, *fläckurtagningsmedel*). I gengäld uppvisar plusordslistan (ord som inte finns i SAOL 13) ca 40 sammansättningar med frekvensen 10 och uppåt. Många av dessa, t.ex. *antivirusmedel*, *bloddopningsmedel*, *investeringsmedel* och *projektmedel*, är uppenbara kandidater inför en kommande upplaga av ordlistan.

Man inser lätt att sådana här jämförelser mellan de sammansättningar som redovisas i den existerande ordlistan och hela plusordsmaterialet är viktiga att göra, men också att det är ett oerhört resurskrävande företag.

Tabell 13. *Ord belagda i textdatabasen och förekomst i SAOL 13*

Ord	SAOL 13	Fullformsdatabasen	Plusordslistan
orderbehandling	*	0	
orderbekräftelse			32
orderbeläggning			3
orderblankett	*	0	
orderblock			13
orderbok	*	188	
ordercentral			3
ordererkännande	*	3	
orderflöde			4

Ord	SAOL 13	Fullforms- databasen	Plusordslistan
orderförlust			2
ordergivare			6
ordergivning	*	65	
ordergång			4
orderhanterare			7
orderinflöde			4
orderingång	*	1387	
orderinspirerad			2
orderintag			3
orderliknande			2
orderlista			2
orderlydnad			4
orderläge			151
ordermottagare			13
ordermottagning	*	8	
ordernedgång			5
ordernummer			3
orderportfölj			2
ordersedel	*	10	
ordersiffra			8 /endast i plural/
orderstatistik			7
orderstock	*	154	
ordervägran	*	14	
ordersumma			41
ordersystem			9
ordertecknande			4
ordertelefon			2
ordertillväxt			31
ordervolym			23
orderväg			5 /endast i plural/
ordervägra			4
ordervärde	*	115	
orderökning			3

Hur använder man taggningsinformation?

Några ord skall också sägas om möjligheterna att använda den s.k. taggningen av ordformerna i SMDB som hjälpmedel i lexikonarbetet (jfr avsnittet om SMDB).

Låt oss till exempel se på ordet *budget* och sammansättningarna där detta ord utgör slutled. Ordet dyker upp första gången i sjätte upplagan av SAOL och då med *-er* som pluralform. Så förblir det ända fram till tionde upplagan, men i denna tas också formen *-ar* med som i stort sett likvärdig variant (*-er* el. *-ar*). I SAOL 11 finns också båda varianterna men nu i omvänd ordning (*-ar* el. *-er*). I tolfte upplagan tonas varianten *-er* ner ytterligare (*-ar* äv. *-er*) och på samma sätt ser det ut i SAOL 13. I denna senaste upplaga finns 19 sammansättningar med ordet (*biståndsbudget*, *försvarsbudget* etc.). Böjningen på dessa finns inte utsatt i den tryckta ordlistan (enligt inledningens i ordlistan rekommenderas man att gå till huvudordet för att få den informationen). I SAOL Plus däremot, som ju ger fullständig böjning vid samtliga ord, redovisas variationen *-ar* äv. *-er* vid alla sammansättningarna. Vill man nu kontrollera bruket på den här punkten i Språkbanksmaterialet behöver man inte längre söka på varje enskild form i vart och ett av orden. I det särskilda taggsökningsprogrammet i SMDB kan vi i stället ange taggarna för pluralis (NCUPNI etc.) och kombinera detta med **budget*. Sökningen resulterar i att vi får fram de sökta formerna för såväl det enkla ordet *budget* som dess sammansättningar med frekvenser för samtliga former. I det enkla ordet förekommer *budgetar(na)* 507 gånger och *budgeter(na)* 13. I de sammansatta orden är tendensen lika klar: 64 träffar på *-ar* gentemot 3 för *-er*. Kanske är det dags att i nästa upplaga ta bort alternativformen helt och hållet. Tilläggas kan dock att den alternativa böjningen *budgeter* länge har förekommit inom ekonomiskt fackspråk.

Ett annat exempel är substantivet *kollega*, ett ord som finns med i SAOL redan från den första upplagan. Som pluralform anges *kolleger* och så förblir det fram till den sjunde upplagan som tillfogar en även-variant *-or*. Den varianten försvinner sedan i de två följande upplagorna men återkommer i SAOL 10. I den elfte upplagan uppgraderas *-or* till en eller-variant och så ser det ut också i SAOL 12 och 13 (*kolleger* el. *kollegor*). Via taggsökningsprogrammet i SMDDB tar vi nu fram pluralformerna och dess frekvenser på såväl *kollega* som dess elva sammansättningar (*branschkollega*, *partikollega* etc.) genom att ange taggarna för plural i kombination med söksträngen **kollega*. På några få sekunder får vi besked om att båda varianterna är väl representerade i samtliga ord (*-or* har i många fall passerat *-er*). Även nästa upplaga av SAOL kommer med bestämdhet att redovisa båda pluralformerna. Kanske kommer de rent av att byta plats. Tabellen nedan får illustrera detta:

Tabell 14. Taggsökningsinformation på variationen i obestämd form pluralis (NCUPNI) på **kollega*

Ord	Former	Frekvens
affärskollega	affärskolleger	5
	affärskollegor	8
arbetskollega	arbetskolleger	4
	arbetskollegor	19
branschkollega	branschkolleger	5
	branschkollegor	19
författarkollega	författarkolleger	29
	författarkollegor	19
kollega	kolleger	3 427
	kollegor	4 294
läkarkollega	läkarkolleger	17
	läkarkollegor	10

Ord	Former	Frekvens
lärarkollega	lärarkolleger	13
	lärarkollegor	19
partikollega	partikolleger	43
	partikollegor	45
presskollega	presskolleger	0
	presskollegor	2
regeringskollega	regeringskolleger	48
	regeringskollegor	17
riksdagskollega	riksdagskolleger	14
	riksdagskollegor	15
yrkeskollega	yrkeskolleger	3
	yrkeskollegor	1

Ett tredje exempel som visar på fördelarna med SMDB:s system har att göra med kombinationen av regeldatabasen (som alltså genererar de olika böjningsformerna) och den gruppstillhörighet som alla orden i ordlistan har fått. Om vi jämför *fönster* och *mönster* i SAOL 13 finner vi att bestämd form plural anges vara *fönstren* äv. *fönsterna* resp. *mönstren* (alltså utan variation). Så såg det ut också i den tolfte upplagan, men går vi längre tillbaka hittar vi i stället uppgifterna *fönstren* el. *fönsterna*, *mönstren* el. *mönsterna*, *pillren* el. *pillerna*, *registren* el. *registerna* etc. Här har alltså skett en förskjutning över tid i bruket av två varianter, en förskjutning som SAOL också noterar. I vår gruppindelning av ordlistans ord förs *fönster* och *mönster* till två olika grupper på grund av tillåten variation i bestämd form pluralis i det ena fallet. Kombinerar vi nu taggen för den bestämda formen i plural med söksträngen *fönster* får vi snabbt fram att frekvensen för *fönstren* (ca 2 200 träffar) är mer än 40 gånger högre än för *fönsterna* (52 träffar). Gör vi sedan samma sak med alla de mer än 50 sammansättningarna genom att ange **fönster* (*glasfönster*, *rosettfönster*, *sovrumsfönster* etc.) förstärks bilden ytterligare.

Det finns endast några enstaka träffar på *-erna* i några få av sammansättningarna. SAOL Plus visar ju upp variantformerna på alla sammansättningarna. Kanske är detta onödigt?

Men hur är det då med *mönster* och *pill*er och *register*? Gjorde ordlistan rätt när den en gång lät varianten på *-erna* utgå? Tidigare ställdes vi inför den tidskrävande uppgiften att gå ut i textbanken och knappa in varje form för sig (*mönsterna*, *pillerna*, *registerna* osv.), för att söka reda på eventuella träffar i materialen. I dag kan vi gå till den grupp som dessa ord tillhör (nästan 500 ord) i vår regeldatabas. Där saknas visserligen en regel som skapar former på *-erna*, men vi har nu möjlighet att tillfoga en sådan. Vid nästa omkörning av materialet (sådana omkörningar görs som sagt en gång per dygn) kommer alltså samtliga dessa ord att få sina variantformer registrerade med aktuella frekvenser. Därefter kan vi i taggsökningsprogrammet göra en sökning där vi återigen anger taggarna för bestämd form plural, fast denna gång i kombination med numret för den aktuella gruppen. Efter några sekunder har vi resultatet på skärmen. Det visar sig att *mönsterna* får 4 träffar gentemot 261 för *mönstren* och att det finns enstaka andra förekomster som *hinderna*, *lagerna*, *lägererna* etc. Svaret på frågan om det var rätt att utmönstra de här formerna ur ordlistan måste bli »ja«.

Den här metoden att tillföra regler (och förstås efter testningen ta bort dem igen) för att snabbt få fram svar på vissa frekvensfrågor kan exemplifieras med ytterligare några fall. I SAOL 12 togs steget att förenkla böjningsinformationen *-(e)n* efter orden på *-are* (*ledare -n* i stället för *ledare -(e)n*). Samtidigt reducerades *-(e)n* i typen *ekonomi* och *industri* till *-n* och i motsvarande neutrala ord (*mejeri*, *parti* osv.) *-(e)t* till *-et*. Visst förekommer de alternativa formerna *ledarn*, *ekonomin* och *partit* men man frågar sig hur ofta. Låt oss nu i

SMDB:s regeldatabas tillföra regler 'på försök' till de aktuella grupperna i syfte att generera sådana former. Efter nästa omkörning av regeldatabasen mot Språkbanken har vi så möjlighet att kombinera taggarna för de sökta formerna med aktuella gruppnummer. På någon minut vet vi hur bruket ser ut i de mer än 5 000 ord som sammanlagt ingår i de tre grupperna. Det visar sig då att *ekonomin* får 12 878 träffar gentemot 5 för *ekonomien*. Varianten *partit* får 3 träffar gentemot 20 527 för *partiet*. För *ledaren* anges frekvensen till 9 073, medan *ledarn* inte får någon träff alls. SAOL skall ju ge uppgifter om det skrivna språket, och sådana här resultat vittnar tämligen entydigt om det riktiga i redaktionens beslut inför SAOL 12. Visst finns det några få undantag men dessa redovisas då, både i ordlistan och på cd:n, t.ex. *knä -t el. -et*.

Kombinationen av taggsökning/grupp med resultat över mängder av ord samtidigt kan också tillämpas i andra fall. Som exempel kan vi ta den variation som presensformerna i passivum av många verb uppvisar (*böjs/böjes, köps/köpes, skrivs/skrives* osv.). Den kortare formen är oftast den vanligare. Körningen ger 56 träffar på *böjs* och ingen på *böjes*, medan däremot 880 på *köps* skall ställas mot 340 på *köpes* (det är tidningsmaterialens annonspråk som bidrar till detta). I fallet *skriva* segrar den kortare formen med nära 2 600 träffar mot bara ett fyrtiotal för den längre. De tre aktuella böjningsgrupperna innehåller mer än 500 verb tillsammans, och poängen är att vi omgående får resultat inte bara för *böja, köpa* och *skriva* utan för varje enskilt verb i grupperna. På samma sätt kan vi ta reda på hur långa föråldrade verbformer av typen *bliva* och *taga* (som fortfarande tas med i ordlistan fast med tillägget åld.) frekvensmässigt förhåller sig till de korta huvudvarianterna *bli* och *ta*.

*

Den noggranna klassificeringen av alla SAOL-orden i tolfte upplagan utgjorde grunden för genereringen av ordlistans samtliga böjningsformer. Resultatet återfinns i den version av SMDB som vi har i dag. Denna lexikaliska fullformsdatabas var en förutsättning för SAOL Plus och den är förstås också av stor betydelse för det fortsatta arbetet med ordlistan. Genom »uppblåsningen« får vi information om frekvenserna på de ord som ingår i ordlistan, via nollordslistan hittar vi ord vars fortsatta existens i ordlistan kan diskuteras, och med hjälp av plusordslistan får vi en överväldigande provkarta på möjliga nya ord. Via taggsökningsprogrammet har vi dessutom utrustats med ett nytt verktyg som bland annat hjälper oss att få tydliga svar på många viktiga frågor kring böjningsvariationen i modern svenska. Många av de möjligheter som här har fått sin beskrivning kunde vi inte ens själva föreställa oss, när vi en gång påbörjade arbetet med den morfologiska databasen.

8 Framsyn

Sture Allén

I rubriken har jag tillåtit mig att använda ett ord som inte står i SAOL. Ordet *framsyn* har emellertid använts i flera framtidsinriktade projekt inom Ingenjörsvetenskapsakademien och i kommentarer till dem. Det kunde nog förtjäna en plats i ordlistan. Formen *framsyn* fanns i fornsvenskan men som adjektiv – typen »en av dem var framsyn« – numera ersatt av *framsynt*.

För att ge en sammanhängande bild av tankarna om SAOL och dess utveckling griper jag först tillbaka på ett par tidigare inlägg. I min recension¹ av tionde upplagan av SAOL 1973 betecknade jag ordlistan som en riksangelägenhet och lämnade en del förslag för att ytterligare befästa denna ställning. Där ingick sådant som gällde relationen mellan den beskrivande och den normerande rollen hos ordlistan, tidsavståndet mellan upplagorna, ändringars vara eller icke vara i nytryckningar av en upplaga, uppslagsordens sorteringsordning, uppgifter om det underliggande materialet, produktionstekniken, samverkan med instanser utanför redaktionen och besked om vilka som utarbetat manuskriptet. Sammanfattningsvis anfördes att SAOL »är en god bok som kan förbättras«.

Tankarna levde vidare och utvecklades i ett av kapitlen² i jubileumsboken »Svenska Akademien och svenska språket« 1986. Där citeras bland annat de riktlinjer för SAOL som fastställdes av Akademien 1984. Huvuddragen i dem är

- att SAOL skall vara en normativ ordlista över modern svenska, dvs. utgöra en sammanställning av rekommendationer,
- att den främst skall ge uppgifter om ords stavning, uttal, böjning, bildning och ordklass,
- att den i viss utsträckning skall ge korta antydningar om ords betydelse, särskilt vid homonymer och främmande ord och
- att den skall ge ett fylligt urval ur ordförrådet med sammansättningarna väl representerade.

I och med den elfte upplagan (1986) med Martin Gellerstam som redaktör kom datatekniken för första gången till användning i ordlistearbetet. Den främjade alla moment från materialinsamlingen till sättningen. Den öppnade också nya möjligheter, och några av dem togs upp i kapitlet. För att möta användarnas behov av att både ha tillgång till en etablerad norm och snabbt få vägledning när något nytt dyker upp skulle man kontinuerligt kunna uppdatera SAOL, var tanken. Nya upplagor kunde tryckas mitt i varje decennium, och dess mellan kunde abonnemang på löpande uppdatering erbjudas. Periodiciteten har nu fått denna karaktär genom publiceringen av tolfte upplagan (1998) och trettonde upplagan (2006). Till den löpande uppdateringen återkommer jag.

Vidare lämnades argument för att ordlistan till hjälp för användarna skulle anföra uppslagsorden i bokstavsordning. Det skulle bland annat minska floden av frågor om varför ord som stod i ordlistan inte stod där. Man fann inte *skal-*

djur efter *skald*, eftersom det stod i artikeln *skal*. I och med tolfte upplagan (1998) har bokstavsordningen genomförts. Frågan om avstavning fördes också fram, delvis mot bakgrund av illa fungerande avstavningsprogram. Förslaget blev att ordlistan borde införa ordledsgränser i uppslagsorden som grund för en morfologisk avstavning. Detta genomfördes likaså i tolfte upplagan.

Ytterligare två förslag framkastades. Det ena gällde önskemålet att förse varje böjligt ord med böjningsuppgift. Vid sammansatta ord hänvisades man till efterleden som eget uppslagsord för att få besked om böjningen. Detta har ännu inte genomförts, men se avsnittet om SAOL Plus nedan och kapitel 7. Ett anslutande önskemål är att också bruklighetsbeteckningar som vard(agligt), åld(erdomligt) m.fl. i förekommande fall skulle anges i båda typfallen. Det andra förslaget gällde intresset av att arbeta in hänvisningar till efterledssammansättningar. Från *skala* skulle man då få en vink om *centimeterskala*, *c-durskala*, *storskalig* och liknande. Möjligheten kvarstår.

I trettonde upplagan (2006) konsoliderades uppläggningsen från tolfte upplagan. En nyhet var att bokstaven *w* erkändes som självständig bokstav med placering efter *v*. Om skälen till denna strukturella och internationella anpassning kan man läsa i uppsatsen »Dubbelve dubbelve dubbelve«.³ Sedan början på 2009 är trettonde upplagan gratis tillgänglig på nätet.

När nu arbetet på den fjortonde upplagan har börjat, finns det möjligheter till nya inslag i presentationen av ordlistan. De gäller i första hand ett vidgat utnyttjande av data-tekniska hjälpmedel i fråga om både det interna arbetet och tillgängligheten för användarna. Efter åtskilliga överväganden inom redaktionen ser jag fem huvudinriktningar:

- fortsatt utgivning av en ny upplaga av SAOL som bok vart tionde år med arkiverad frysning av textens elektroniska form,
- fortsatt utläggning av SAOL på nätet,
- anpassning av SAOL till en mobilversion,
- fortsatt utgivning av SAOL Plus på cd och
- tillhandahållande på nätet av uppdateringar som infogas i kommande upplaga.

Svaret på frågan om vi skall fortsätta med en ny upplaga av SAOL varje decennium eller om vi skall satsa på någon form av kontinuerlig uppdatering är alltså både och. En tryckt bok bör utges, och den skall vara oförändrad i nytryckningar mellan upplagorna (bortsett från eventuella tryckfel). Av varje upplaga skall det bevaras en fryst digital version. Ordlistan skall också hållas tillgänglig på nätet i en form som motsvarar trycket.

Det händer emellertid mycket med språket mellan två upplagor. För att inte olämpliga språkliga ting skall sätta sig är det viktigt med snabba rekommendationer. Det finns därför skäl att via nätet tillhandahålla uppgifter om nya ords stavning, uttal, böjning, bildning och, i förekommande fall, betydelse mellan upplagorna. Redaktionen kan naturligtvis också ta egna initiativ, till exempel genom att föreslå täckning av luckor i ordböjningen av typen *få färre först* (som togs in i SAOL 13). Tillkommande data kan återopas som upplagans nummer följt av ½, alltså SAOL 13 ½ osv. De införlivas naturligtvis med den närmast följande upplagan. Åtkomsten sker via SAOL:s hemsida eller Akademiens portal svenska.se, som nu är under utveckling. På detta sätt underlättas också kontakten med användarna liksom med diskussionspartner inom Språkvårdsgruppen.

Ytterligare en applikation vore önskvärd. Det blir allt vanligare att man kan komma åt databaser via nätet från sin mobil. Därför finns det all anledning att tillrättalägga SAOL för en sådan användning genom mobilanpassning. Det skulle märkbart vidga spridningen av Akademiens språkliga budskap.

SAOL Plus innehåller allt i SAOL 13 och en hel del information till. Den är ett resultat av ett mångårigt arbete med teori, metod, teknik och material på nusvenskans område. På skivan redovisas en detaljerad genomgång av ordens böjning i syfte att få fram en bild av vilka av uppslagsordens 1,2 miljoner former som faktiskt förekommer. Kan man komparera *femårig*? Kan man uppmana någon att duga genom att säga *dug*? Den tryckta SAOL gör vad vi kallar att övergenerera i sådana fall. SAOL Plus anger i stället de former som man har kunnat konstatera faktiskt används, och de är 800 000. De skrivs alla ut i sin helhet. Ett antal olika sökmöjligheter ingår också i skivan.

Genom samarbetet med Oribi har vi dessutom inkluderat en rutin som gör, att man kan hitta rätt även om man stavat fel. På så sätt har vi kommit tillrätta med ordlisteparadoxen, den att man har behövt veta hur ett ord stavas för att kunna slå upp hur det stavas. Det kan tilläggas, att vi har tagit med en lista över de 5 500 ord som fick utgå ur SAOL 13 – det är de som jag brukar kalla tjänstlediga ord – och att vi särskilt har markerat de 10 500 ord som är nya i trettonde upplagan. SAOL Plus inleder ett nytt skede i ordlistans historia och ger underlag för fortsatta överväganden och framstötter i arbetet. En PLUS-version av ordlistan lär försvara sin plats även framdeles.

Härutöver har vi flera gånger talat om behovet av att förse SAOL med hörbart uttal. Ju förr detta genomförs desto bättre. Inläst uttal är att föredra framför talsyntes.

Det skulle också vara värdefullt att fortsätta främja avstavningen. Mest effektivt vore ett avstavningslexikon grundat på ordledsanalysen. Det kunde erbjudas både sätterier, dataföretag och privatpersoner. Inte minst samarbete med tillverkare av ordbehandlingssystem skulle kunna ge goda resultat.

När det gäller ord som ursprungligen är varumärken men vid sidan därav efterhand har slagit igenom som vanliga substantiv har vi funnit en presentationsform, som får anses göra både språket och varumärkets innehavare rättvisa. Det är sålunda på sin plats att fortsätta enligt modellen »**keso** [k-] s. -*n* · kornig ostmassa – Jfr varumärket *Keso*«.

Vissa regionala uttryck, sådana som det sydsvenska *i ffor*, är så starka att de förtjänar en plats i ordlistan. En varsam översyn av principerna vore dock inte ur vägen. Bland annat kunde en eller annan mellansvensk egenhet uppmärksammas. Särskild omsorg bör som hittills ägnas finlandssvenskan.

Av grundläggande betydelse är tillgången till väl uppbyggda korpusar. Språkbanken är en viktig resurs härvidlag liksom den därmed samarbetande Litteraturbanken. Successivt tillkommande korpusar har en stor potential på många områden.

Målgruppen är vidgad i förhållande till tidigare, både genom utformningen av innehållet och genom samarbetet med Oribi i fråga om felstavningshanteringen. Utökade böjningsuppgifter och hörbart uttal enligt ovan verkar i samma riktning, i synnerhet för dem som har annat modersmål än svenska.

Vad arbetsgången beträffar anges det numera, i överensstämmelse med kutymen vid annat vetenskapligt arbete, vilka som har ingått i redaktionen. Denna rapporterar till Akademiens språkkommitté, som också tar ställning i princi-

piella frågor. Om så anses befogat, kan enstaka ärenden hän-
skjutas till Akademien för avgörande.

Från allmän och historisk synpunkt vore det välmotiverat
att så snart ske kan genomföra det flera gånger diskuterade
projektet rörande tillkommande och utgående ord i SAOL
genom åren. Det förutsätter att de inte digitalt tillgängliga
upplagorna skannas och kontrolläses. Stavningsförändringen
i början på 1900-talet får beaktas tillsammans med övriga
skillnader i redovisningen, framför allt övergången under se-
nare år till en formell definition av uppslagsord (lemman)
med tillhörande kärnbetydelser (lexem) i den mån dessa an-
ges. Därefter kan en mycket intressant beskrivning av vo-
kabalärens utveckling under ett och ett tredjedels sekel ut-
arbetas.

SAOL har alltsedan första upplagan 1874 spelat en viktig
roll för svenskan som riksläkare för i första hand stavning,
uttal och böjning. Den är i själva verket Akademiens äldsta
enskilda publikation som fortfarande utges. I första upp-
lagan fanns det 35 000 ord på 330 sidor, i trettonde upplagan
var det 125 000 ord på 1 130 sidor. Siktet är nu inställt på
fjortonde upplagan.

NOTER

I. VAD ÄR SVENSKA AKADEMIENS ORDLISTA?

1. Här hänvisas till *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien* (vanligen kallad SAOB). Vidare till *Ordlista över svenska språket utgiven av Svenska Akademien*, numera *Svenska Akademiens ordlista över svenska språket* (vanligen kallad SAOL).
2. Se närmare om ortografiordböcker som ordbokstyp i Nerius 1990.
3. Om stavningsreformen 1906, se vidare kapitel 6.
4. Textexemplet i bilden är hämtat från Duden 1880.
5. Citaten från Gösta Mattsson är hämtade ur Johannisson & Mattsson 1974.
6. Detta och andra citat knutna till SAOL:s nionde upplaga är hämtade ur Holm 1951.
7. Formuleringen förekommer under rubriken Tveksamheter och lyder i sin helhet: »När det kommer till ordval och uttryck utgår vi från *Svenska Akademiens ordlista (SAOL)*. Om det ord du vill skriva inte finns i SAOL, men fortfarande är relevant i sitt sammanhang, sätter du det förslagsvis inom citationstecken.«
8. Brates artikel om SAOL:s sjätte upplaga finns i *Nystavaren* 1889, s. 90.
9. Exempelen är hämtade från Sigurd 1986, s. 208.
10. Ordet *mörkhyllt* diskuteras 2006 i Göteborgs-Tidningen den 22 april, ordet *dandyelegans* den 7 juli och ordet *mammonsträl* den 2 oktober.

2. NÄR ORDBOKEN BLEV ORDLISTA

1. Sigurd 1986.
2. Sahlstedt 1769b.
3. Sahlstedt 1769a.
4. Spegel 1712.
5. Svenska Akademiens stiftelsebrev [...] 1786.
6. Afhandling om svenska stafsättet. 1801.
7. Enberg 1836.
8. Enberg 1836, s. 89.
9. Rydqvist 1863, s. 6.
10. Rydqvist 1863, s. 7.
11. Rydqvist 1850–83.
12. Rydqvist 1863, s. 7.

13. Rydqvist 1870, s. 313 f.
14. Noreen 1903, s. 243.
15. Rydqvist 1850–83, del 1, s. V f.
16. För en översikt se Ståhle 1970.

3. SAOL I MÅNGA UPPLAGOR

1. Svenska Akademiens Handlingar 1870, s. 320.
2. Enligt Ståhle 1970.
3. Dalin 1850–55.
4. Tabell över upplagor, citerad från Malmgren 2002. Tabellen ger de nio första upplagorna, den tionde upplagans omfång är beräknat av Sigurd 1986. Beräkningen av de tre sista upplagornas omfång är baserad på respektive databaser.
5. Johannisson & Mattsson 1974, s. 4.
6. Det kan tyckas egendomligt att man inte säkert vet vem som har fört pennan i förordet men SAOL har från första början utgivits utan att någon enskild person har nämnts, till exempel redaktören. Svenska Akademien har varit utgivare, det är allt. Möjligen har denna anonyma utgivning bidragit till uppfattningen av SAOL som norm. I ordlistans tre senaste upplagor (11–13) har redaktören/redaktörerna namngivits.
7. Enligt Malmgren 2002 kunde lånorden i sjunde upplagan inflyta i större mängd när kravet på markering av naturligt genus – som var en hindrande faktor – hade upphört. Se vidare kapitel 6.
8. Tegnér 1892.
9. Tegnér 1874.
10. Malmgren 2002.
11. Om Svenska Akademiens yttrande över stavningsreformen, se Loman 1986, s. 135.
12. Sigurd 1986.
13. Citaten som gäller nionde upplagan är hämtade ur Holm 1951.
14. Johannisson & Mattsson 1974, s. 79.
15. Språkbanken inrättades 1975 och har under årens lopp samlat in texter av olika slag och gjort dem tillgängliga för allmänheten i en form där varje ord presenteras i sitt sammanhang (s.k. konkordans). Språkbanken ingår i Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet. Materialet är sedan länge åtkomligt via Internet på adressen <<http://spraakbanken.gu.se>>
16. Johannisson & Mattsson 1974, s. 81.
17. Se vidare Gellerstam 1998.
18. Tabell 5 är en förkortad version av en tabell i inledningen till trettonde upplagan.

4. ORDFÖRRÅDETS FÖRÄNDRING I SAOL

1. Flera exempel i detta avsnitt har tidigare nämnts i Johannisson & Mattsson 1974. I den mån betydelser i fortsättningen anges till äldre svenska ord är dessa uppgifter i många fall hämtade från Svenska Akademiens ordbok (nätversionen).
2. Teleman 2003, s. 15.
3. Se Johannisson & Mattsson 1974, s. 46–47 där utvecklingen av ordet *cykel* behandlas.
4. Se vidare Pedersen 2003, s. 10–11.

5. OM LÅNORDENS ANPASSNING TILL SVENSKAN

1. Lånordens stavning har tidigare behandlats i Gellerstam 2003.
2. Afhandling om svenska stafsättet.
3. Enberg 1836.
4. Händelseförloppet följer framställningen i Loman 1986, s. 34–36.
5. Tegnér 1886.
6. Holm 1951, s. 67.
7. Om Datatermgruppen, se hänvisning på Språkrådets hemsida <<http://www.sprakradet.se>>
8. Termen brukade användas av Margareta Westman, tidigare chef för Svenska språknämnden.

6. TRE SPRÅKFÖRÄNDRINGAR I SAOL

1. Om tregenussystemets tillbakagång, se Davidsson 1990.
2. Rydqvist 1852, s. 157.
3. Rydberg 1873, s. 518.
4. Om diskussionen inom Akademien, se Loman 1986.
5. Tegnér 1892, s. 461.
6. Tegner 1892, s. 455.
7. Om diskussionen inom Akademien, se Loman 1986.
8. Uppgifterna är hämtade från Alfvengren 1984, liksom flera uppgifter i det följande.
9. Holm 1951.
10. Protokollsutdraget liksom brevväxlingen mellan Pelle Holm och Anders Österling har välvilligt ställts till förfogande av Svenska Akademiens ständige sekreterare Horace Engdahl.
11. Svenska Akademiens Handlingar 1952, s. 19.

7. OM ORDBÖJNING OCH SAOL PLUS

1. Berg & Samuelsson 1988.
2. Berg & Cederholm 2001.
3. Själva numreringen av grupperna berörs inte här närmare.
4. Berg & Holmer et al. 2008.

8. FRAMSYN

1. Allén 1973.
2. Allén 1986.
3. Allén 2003.

LITTERATUR

- Afhandling om svenska stafsättet*. I: *Svenska Akademiens Handlingar*.
Ifrån År 1796. Första delen. Stockholm 1801.
- Alfvégren, Lars 1984: *Vi gingo och vi gick. Från pluralis till singularis i verbböjningen*. Stockholm.
- Allén, Sture 1986: Inför tredje seklet. I: Allén, Loman & Sigurd 1986, s. 235–275.
- Allén, Sture 1973: Tionde upplagan av Svenska Akademiens ordlista. *Språkvård* 4, s. 3–8.
- Allén, Sture 2003: Dubbelve dubbelve dubbelve. I: *Boken om våra modersmål*. Festskrift till Mikael Reuter. Esbo.
- Allén, Sture, Bengt Loman & Bengt Sigurd 1986: *Svenska Akademien och svenska språket. Tre studier*. Stockholm.
- Berg, Sture & Kaisa Samuelsson 1988: SAOL as a Spelling-Checker Dictionary. *Studies in Computer-Aided Lexicology*. (Data linguistica 18.) Göteborgs universitet: Institutionen för språkvetenskaplig databehandling, s. 35–54.
- Berg, Sture & Yvonne Cederholm 2001: Att hålla på formerna. Om framväxten av Svensk morfologisk databas. *Gäller stam, suffix och ord. Festskrift till Martin Gellerstam den 15 oktober 2001*. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 29.) Göteborgs universitet: Institutionen för svenska språket, s. 58–69.
- Berg, Sture, Louise Holmer, Anki Hult, Susanne Lindstrand & Christian Sjögreen 2008: Sextiofemårigare? Kring adjektivformer i SAOL Plus. *Nog ordat? Festskrift till Sven-Göran Malmgren den 25 april 2008*. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 34.) Göteborgs universitet: Institutionen för svenska språket, s. 42–49.
- Brate, Erik 1889: Svenska Akademiens ordlista. Sjätte upplagan. I: *Nystavaren*, s. 90–108.
- Dalin, A. F. 1850–55: *Ordbok öfver svenska språket*. 1–2. Stockholm.
- Davidsson, Herbert 1990: *Han hon den. Genusutvecklingen i svenskan under nysvensk tid*. Lund.
- Duden, Konrad: *Orthographisches Wörterbuch der Deutschen Sprache*. 1880.

- Enberg, Lars Magnus 1836: *Svensk språklära utg. af Svenska Akademien*. Stockholm.
- Gellerstam, Martin 2003: Anpassning av lånord i Svenska Akademiens ordlista. I: Helge Sandøy (red.): *Med 'bil' i Norden i 100 år. Ord-
lagning og tilpassing av utalandske ord*. Oslo, s. 64–72.
- Gellerstam, Martin 1998: SAOL i nya kläder. *Språkbruk* 3/1998, s. 3–10.
- Göteborgs-Tidningen* den 22 april 2006 (ordet *mörkhyllt*), den 7 juli (ordet *dandyelegans*), den 2 oktober 2006 (ordet *mammonstrül*).
- Holm, Pelle 1951: *Nytt och gammalt i Svenska Akademiens ordlista*. (Skrifter utgivna av Nämnden för svensk språkvård 8.) Stockholm.
- Johannisson, Ture & Gösta Mattsson 1974: *Svenska Akademiens ordlista under 100 år*. (Skrifter utgivna av Svenska språknämnden 55.) Stockholm.
- Loman, Bengt 1986: »En inrättning, ägnad endast til Språkets förbättring.« I: Allén, Loman & Sigurd 1986, s. 1–141.
- Malmgren, Sven-Göran 2002: Normering i Svenska Akademiens ordlista 1874–1950: principer och resultat. *LexicoNordica* 9, s. 5–20.
- Nerius, Dieter 1990: Das Orthographiewörterbuch. *Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexicographie*. Zweiter Teilband. Hrsg. von Franz Josef Hausmann, Oskar Reichmann, Herbert Ernst Wiegand & Ladislav Zgusta. Berlin & New York, s. 1297–1304.
- Noreen, Adolf 1903: *Vårt språk. Nysvenska grammatik i utförlig framställning*. I. Lund.
- Pedersen, Inge Lise 2003: Da danskerne lærte bilen at kende. I: Helge Sandøy (red.), *Med 'bil' i Norden i 100 år. Ordlagning og tilpassing av utalandske ord*. Oslo, s. 9–14.
- Rask, Rasmus 1826: *Forsøg til en videnskabelig dansk Retskrivningslære*. (Tidsskrift for nordisk Oldkyndighed.) København.
- Rydberg, Viktor 1873: Tysk eller nordisk svenska? *Svensk tidskrift för litteratur, politik och ekonomi*. Häfte 6, s. 489–530.
- Rydgqvist, Johan Erik 1852 (1863): *Den historiska språkforskningen*. Kongl. Vitterhets historie och antiquitets akademien hand-
lingar 20. [2 uppl. 1863.]
- Rydgqvist, Johan Erik 1870: *Svenska Akademiens Handlingar*. 1870.
- Rydgqvist, Johan Erik 1850–83. *Svenska Språkets lagar*. 1–6. Stockholm.

- Sahlstedt, Abraham 1769a: *Dictionarium psevdosuecanum, Det är: Ord-Lista På främmande i Swenska Språket förekommande Ord.* Wästerås.
- Sahlstedt, Abraham 1769b: *Swensk Grammatika.* Upsala.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien.* Lund 1893–.
- SAOL = *Svenska Akademiens ordlista.* Uppl. 1–13. Stockholm 1874–2006. [De åtta första upplagorna hade titeln *Ordlista över svenska språket utgiven av Svenska Akademien.*]
- Sigurd, Bengt 1986: Ordboken, ordlistan och några andra av Svenska Akademiens språkliga insatser under 1900-talet. I: Allén, Loman & Sigurd 1986, s. 143–229.
- Spiegel, Haqvin 1712: *Glossarium – Sveo-Gothicum Eller Swensk-Ordbok.* Lund.
- Språkvård* 2000:3. Tidskrift utgiven av Svenska Språknämnden. [Inlägg om ordledsstavning med deltagande av Carl-Erik Lundbladh, Martin Gellerstam och Sture Berg].
- Ståhle, Carl-Ivar 1970: Det nordiska rättstavningsmötet 1869 och hundra års svensk rättstavning. *Språk i Norden 1970.* (Skrifter utg. av Nämnden för svensk språkvård 43.) Stockholm.
- Svensk ordbok*, 3 uppl. Utarbetad vid Språkdata, Göteborgs universitet. 1999.
- Svenska Akademiens Handlingar 1870, 1935, 1952.
- Svenska Akademiens stiftelsebrev, privilegiebrev, ordningsbok och stat 1786. Utg. av Bo Svensén. Stockholm 1990. (Svenska Akademiens Handlingar 1986:14.)
- Tegnér, Esaias 1874: Språk och nationalitet. *Ur språkens värld,* Stockholm 1922.
- Tegnér, Esaias 1886: Antikritiska anmärkningar om svensk rättstavning. *Nystavaren*, s. 39–70.
- Tegnér, Esaias 1892: *Om genus i svenskan.* Stockholm.
- Teleman, Ulf 2003: *Tradis och funkis. Svensk språkvård och språkpolitik efter 1800.* Stockholm.
- Teleman, Ulf, Staffan Hellberg & Erik Andersson (under medverkan av Lisa Christensen, Helena Hansson, Lena Lötmarker & Bo-A. Wendt) 1999: *Svenska Akademiens grammatik.* 1–4. Stockholm.